

UDK: 94(575)

Utkir ABDULLAYEV,
Urganch davlat universiteti professori

Urganch davlat universiteti dotsenti, DSc Q.Masharipov taqrizi asosida

PROTECTION OF THE GURGANCH PEOPLE FROM THE MONGOLS IN WRITTEN SOURCES

Annotation

In this article is analyzed the history of the development of socio-economic and cultural relations of the society in the second half of the 12th century and the beginning of the 13th century, as well as the defense of the people of Gurganch against the Mongolian troops led by Genghis Khan in the "Golden Age" written sources.

Key words: Gurganch, Nasavi, Yakut, Juvaini, Rashid ad-din, Ibn al-Asir, Joji.

GURGANCH AHOLISI MO'G'ULLARGA QARSHI MUDOFAASI YOZMA MANBALARDA YORITILISH SAHIFASI

Annotatsiya

Maqolada XII asr ikkinchi yarmi-XIII asr boshlarida jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlar rivojlanishini "Oltin davri"da Gurganch aholisini Chingizxon boshchiligida mo'g'ul qo'shinlariga qarshi olib borgan mudofaasini yozma manbalarda yoritilish tarixi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nasaviy, Yoqut, Juvayniy, Rashid-ad-din, Ibn al Asir, Jo'ji. Ibn Batuta, Gurganch.

ЗАЩИТА НАРОДА ГУРГАНЧИ ОТ МОНГОЛОВ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

В данной статье анализируется история развития социально-экономических и культурных отношений общества во второй половине 12 века и начале 13 века, а также оборона гурганцев от монгольских войск, во главе с Чингисханом в письменных источниках «Золотого века».

Ключевые слова: Гурганч, Насави, Якут, Джувейни, Рашид ад-дин, Ибн ал-Асир, Джоджи.

Kirish. Arab mualliflari asarlarida qayd qilinishicha, Anushtegin-Xorazmshoh davlati poytaxti Gurganch shahri geografik joylashishi 400 gektarni tashkil qilgan [16]. Gurganch (arab manbalarida Jurjoniya, mahalliy aholi tallafuzida "Ko'na" etnotoponomika atamasida qayd qilingan. XII asr ikkinchi yarmi-XIII asr boshlarida Gurganch shahri rivojlangan o'rta asr jamiyati "Oltin davri"da savdo-xunarmandchilik hamda Buyuk Xorazmshohlar davlatini bosh diniy-mafkuraviy markaz vazifasini bajargan. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, shaharda mahallalar soni 50 dan ziyod bo'lib, ularda kundalik hayotiy mashg'ulotlarni olib borgan aholi soni 2 million bo'lgan. Chingizxon rahbarligida mo'g'ul qo'shinlari Xorazmga harbiy yurishi arafasida Xorazmga kelgan arab geografi Yoqut asarida Gurganch iqtisodiy-madaniy jihatidan mo'g'ul qo'shinlari hujumi arafasida O'rta Osiyoda savdo-hunarmandchilik, aholisi zich joylashganligi, har bir mahalla egallagan kasb-kori mahsulotlari bilan mashhur bo'lgan. Qishloqlarni g'ammasi bozorga ega. Yurt tinch, aholi rohat-farog'atda yashaydi. Ikki buyuk davlat hukmdorlari Muhammad va Chingizxon o'rtasida olib borilgan diplomatik munosabatlarda yuz bergan sovuq harorat urush olovini chiqishiga olib kelgan. Temur Malik va Jaloliddin tashabbusi bilan Muhammadshoh Sirdaryo bo'yida bo'lgan harbiy kengashda Temur Malik, Muhammad Xivakiy va Jaloliddinlar tomonidan qo'shin kuchlarini to'plab, Chingizxonga qarshi chiqish taklifi Muhammadshoh tomonidan inobatga olinmagan, u tomonidan qilingan taklifi harbiy shahar o'z mudofaasini tashkil qilishi kerak bo'lgan. Demak, Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi shaharlar mo'g'ullar zarbasiga duchor bo'lishiga zamin tayyorlagan. Bu esa, o'z navbatida mo'g'ullarning bir qator zarbalariga duchor bo'lishiga va tarix sahnasidan abadiy barham topishiga olib kelganligi ma'lum.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muhammadshoh tomonidan Chingizxon bilan olib borgan diplomatik munosabatlar boshi berk ko'chaga kirib qolgandan keyin rivojlangan o'rta asrda ikki mamlakat bir-biriga qarshi harbiy harakatlarga tayyorlanish boshlangan. 1219-yilda Chingizxon armiyasi harbiy qismlari Xorazmshohlar davlati hududiga shiddat bilan kirib, navbatma-navbat qishloq va shaharlar bosib olinishi boshlangan. Ta'kidlash kerakki, Chingizxon boshchiligida O'rta Osiyoga bostirib kirishi arafasida Xorazmshohlar davlati qo'shin qo'mondonlari o'rtasida saroyini qo'lga olish borasida ular o'rtasidagi kurashi saroyga ko'chganligi bois, Jaloliddin o'z safdoshlari bilan Gurganchni tashlab ketishga majbur bo'lgan. Muhammadshohning esa Kaspiy dengizda Obeskun orolida faoliyati yakun topgan. Vatan va yurt himoyasi Jaloliddin zimmasiga tushgan. Jaloliddin vatanidan uzoq hududlarda Mo'g'ul qo'shinlari bilan ko'rsatgan harbiy mahorati uning safdoshi An-Nasaviy va arab mualliflari asarlarida o'z aksini topgan. An-Nasaviy asarida, Mang'ishloq yarim orolidan Urganchga kelishiga qadar, uni Ali Ko'hi Durugan boshqargan. Urganchda yig'ilgan 7 ming kishilik qo'shin Turkon xotun mansub bo'lgan urug' beklari Qutlug'xon Jaloliddin Manguberding hukmronligini tan olmaydi va uni o'ldirib o'z urug'idan bo'lgan O'zloqshohni Taxtga o'tkazishni rejalashtiradilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Manguberdi 300 nafar harbiy qo'shini bilan Chingizxonning mustahkam qo'shiniga qarshilik ko'rsatishga kuchi etmasligini e'tiborga olib, harbiy qo'shin safini to'ldirish maqsadida Xuroson tomonga ketgan. Jaloliddin harbiy kuchlari bilan mo'g'ullarga qarshi 10 yil davomida 14 marta jangni 13 tasida g'alaba qozonganligi qayd qilingan. Juvayniy ma'lumotiga ko'ra, Manguberdi Gurganchdan chiqib ketgach, mo'g'ul qo'shini lashkarboshilari Boyjubek, keyin esa O'qtoy qo'shinlari

Gurganchga keldilar. Keyinchalik Chingizxon asosiy qo'shinlari qo'mondonlari Bug'urji no'yon, Chig'atoy boshchiligidagi To'lin Cherbi, Ustun no'yon, Qodan no'yonlar (100) ming qo'shin etib kelgan. Sirdaryo bo'yi, Movoraunnahrda asosiy shaharlar egallangan edi. Jo'ji Jand va Barchinlig'kentni ko'lgaga kiritgandan keyin Gurganchga kelib, qo'shin miqdorini ko'paytirgan. Chingizxonning eng tajribali qo'mondonlari boshqargan qo'shin va uning 4 o'g'lidagi 3 tasi boshchiligidagi qo'shinlar shaharni egallash uchun kelishdi [5]. Ibn Al Asir ma'lumotiga ko'ra, Gurganchni egallash uchun ajratilgan qo'shin boshqa shaharlarni egallashga ajratilgan qo'shinlar sonidan va darajasidan eng kattasi edi. Gurganch boshqa shaharlarga qaraganda juda katta va mustahkam shahar bo'lgan. Shu bilan birga Xorazm aholisi ham jasorat va matonatda ajralib turardi [10].

Geografik ma'lumotlarga ko'ra, Gurganchni egallash dastlab Chig'atoy va O'qtoygaga topshirilgan paytda Jo'ji elchilarini Gurganchga yuborib shaharni jangsiz topshirishga, shahar Chingizxon tomonidan o'ziga hadya qilinganligi va shuning uchun shaharni vayron qilish niyati yo'qligini ma'lum qildi [17]. Shu bilan birga Xorazmshoh Alovuddin Muhammad ham oroldalik paytida shahar qamali boshlanmasidan oldin shahar mudofasi uchun mas'ullarga "Haqiqatdan, ajdodlarimizning va bizning Xorazm aholisi oldidagi huquq hamda majburiyatlarimiz o'tmish zamonlardan beri benihoya katta bo'lib kelgan.... Dushman g'oliblik hirqasini kiydi, shu uchun sizlar ular bilan tinchlik ahdnomasini tuzinglar" deb xat jo'natgan edi. Biroq shahar aholisi boshqa shaharlarning taqdirini, mo'g'ullar ahdda turmasligini ko'rgan edilar. Shuning uchun ular bilan jang qilishga qaror qildilar. Keyingi kun esa Chig'atoy va O'qtoy shaharni atrofini aylanib mavjud vaziyatni tahlil qilganidan so'ng shaharga itoat qilish va taslim bo'lish uchun elchi jo'natadi. Juvayniy bu elchiliklarni va tahdidlarni vaqtdan yutish ya'ni atrofdagi hamma qo'shinni Gurganchga yetib kelishini ta'minlash uchun qilinganligini eslatadi. Atrofdagi belgilangan qo'shin yetib kelgach shaharga do'ldak o'q va tosh yog'dirar edilar.

Turkon xotunning qarindoshi Humortegin tomonidan shahar idora qilinmoqda edi. Mo'g'ullar shaharni egallash uchun har xil xiyalalar ishlatdilar. Bir bora shahar oldida kam sonli mo'g'ullarni ko'rgan Xorazm askarlari ularni quvlab 1 farsahgacha bordilar va mo'g'ullarning yashiringan qo'shini tomonidan qirib tashlanadi [5].

Bu mo'g'ullar shahar ostonasiga kelganlarida shahardan xorazmliklar chiqib yana mo'g'ullar bilan qattiq janga kiradilar. Juvayniy ma'lumotlariga ko'ra shahar tashqarisida oqshomgacha davom etgan bu jangda 100 mingga yaqin odam halok bo'ladi. Tirik qolganlar qal'a darvozasidan qaytib kirishi bilan orqasidan Qabilon darvozasi orqali Tanura degan joygacha mo'g'ullar ham kirib boradi. Oqshom payti jang bo'lmaydi. Ertasi kun mo'g'ullar qo'shini shaharga hujumga o'tadi.

Shu paytda sultonning faxriy qo'mondonlaridan biri Faridun G'uriy besh yuz askari bilan qal'a darvozasining shaharga qaragan qismida mustahkam mudofaani tashkil qiladi va mo'g'ullarning hujumlarini qahramonona qaytaradilar. Rashidaddin asarida qayd qilinishicha, 7 oylik qamaldan so'ng shahar devori atrofidagi handaklarni to'ldirib u erdan o'tib shahar devorlarini buza boshladilar. Devor tepasiga chiqib ahvolni ko'rgan Xumortegin mo'g'ullarga qarshi tura bilishiga ko'zi etmadi. Uning sarosima bilan devordan tushganini ko'rgan xalqning ham tushkunligi yanada oshadi.

Mo'g'ullar devordan o'tib shahar ichiga kirib yakkama-yakka janglar boshlanib ketadi. O'sha paytda mo'g'ullar devordan turib chelaklar bilan shahar ichidagi uylarga neft sepib shaharga o't qo'yadilar. Qamal cho'zilib mo'g'ullarning ko'p talofat ko'rganidan so'ng Gurganch qamali haqida Toliqonda turgan Chingizxonga "Xorazmni

(Gurganch nazarda tutilmoqda) egallash mumkin emasligini, ko'p askarlar qirilib ketganligini va shu sabali xonzodalar o'rtasida kelishmovchilik yuzaga kelganligi" haqida xabar berishadi. Uydan tashqariga chiqqan xalq ustiga o'qlar va manjaniqdan otilgan toshlar yog'dirilishga harakat qilganlar. Oqshom tushgach esa mo'g'ullar shahar tashqarisiga – chodirlariga chiqib ketadilar. Urganchliklar esa kunduzi mudofaa chizig'ida yo'qotishni to'ldirishga harakat qilganlar. Mo'g'ullar qo'shinlariga qarshi aholi vakillari jasorat bilan kurash olib borganlar. Mo'g'ullar shaharni bu tarzda jang yo'li bilan ololmasliklarini anglagach shaharga kirib turgan Amudaryoning bir kanalini suvini to'xtatishga qaror qiladilar [13]. Rashidaddin xabariga ko'ra, shaharga kiradigan kanal suvini to'sish uchun to'g'onda 3 ming mo'g'ul askari mashg'ul bo'lgan. Gurganchliklar to'g'on qurayotgan mo'g'ullarni bitta qo'ymay qirib tashlaydilar. Shunga qaramasdan hujum qilayotgan mo'g'ullarga qarshi turish oson emas edi. Qamal jarayoni natija beravermagach Chingizxonning o'g'illari o'rtasida kelishmovchilik kelib chiqadi. Bu esa qamal davrini cho'zilib borishga olib keladi va Gurganchliklar mo'g'ullarning ko'p sonli qo'shinlarini qirib tashlaydilar. Bu o'liklardan Gurganch shahri devorining atroflariga tashqarisida tepaliklar hosil qiladilar va 50 kun davomida shu holatda qoladi [13].

Ibn al Asir ma'lumotlariga ko'ra "Gurganch qamali uchun yanada ko'proq qo'shin kerakligi" [10] haqida xabar etkazishadi. Chingizxon bu xabardan so'ng qattiq g'azablanib Gurganch qamali O'qtoyni mas'ul qiladi va boshqa o'g'illari hamda sarkardalarini unga qat'iy bo'ysunishini talab qiladi. Shundan keyin mo'g'ullar Chingizxon talabi bo'yicha barcha qo'shin bir vaqtda shaharni egallash uchun harakat boshlaydilar [10]. Mo'g'ullar bu qattiq janglar bilan shahar devoridan o'tadilar. 7 kun ichida bir mahalladan so'ng ikkinchisiga, bir saroyini egallab ikkinchisiga o'tib jang qiladilar.

Gurganchliklar esa ularga qarshi kurashib, bir mahalladan o'tib keyingisiga chekinib borardilar. Gurganch mudofaasida Shayxlar shayxi, Shayxul Valitarosh nomlari bilan aholi talaffuzidagi mashhur bo'lgan Shayh Najmiddin Kubro jasorati diqqatga sazovar. Rashididdin va boshqa muarrihlar bergan xabarga ko'ra Chingizxon: "Men Xorazmni (Gurganchni) qirg'in qilaman. U o'z zamonasining avliyosi, Gurganchdan chiqib bizga qo'shilsin" deb xabar jo'natadi. Shayh esa unga javoban: "Men 70 yildan buyon Xorazmda bu halq bilan birga yaxshi va yomon kunida birga yashadim. Endi ofat kelganida agar shaharni tark etish – jo'martlik yo'ldan olis bir ish bo'ladi" deb javob beradi. U muridlari bilan oxirgi damgacha mo'g'ullarga qarshi kurash olib boradi. Fikrimizcha uning bu kurashi ham shaharda mudofaa uchun mas'ul bo'lganlarning tartibsiz harakati jarayonida tushkunlikka tushgan xalqni dushmanga kurashini ruhlantirib turgan va 7 oy davomida qamalning cho'zilishiga sababchi bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra Najmiddin Kubro so'nggi nafasgacha kurashib yaralangan holda mo'g'ul bayrog'iga tashlanib uni tortib olib, yirtishga harakat qiladi va o'ldirilganidan keyin ham uning qo'lidagi mo'g'ul bayrog'ini shayxning barmoqlarini kesibgina olishadi. Rashididdin esa Gurganch egallanganidan so'ng shayxning jasadini qidirib topilmaganligini ma'lum qiladi.

Nasaviyning xabar berishicha Gurganchliklar o'z mahallasi, oilasini himoya qilish uchun jon jahdlari bilan kurashganlar [17]. Ibn Al Asir Gurganch mudofaasi haqida "Ikki tarafdan ham ko'p qurbon berilganligi, Gurganchliklar mudofaada turib harakat qilganliklari, shahar devorlari ichida turib o'zlarini mudofaa qilganliklari uchun mo'g'ullardan o'ldirilganlarning soni xorazmliklarga nisbatan ancha ko'p bo'lganligi haqida xabar berish bilan birga, "Bu dahshatli zulmlar etmaganiday Jayhun daryosi suvlarini Gurganchga buradilar va yong'indan omon qolgan binolar ham suv bosishi

natijasida xarobaga aylanadi, shahar esa botqoqlikka aylanadi. Mo'g'ullarning bosqinida boshqa shaharlar ham egallangan. Ammo ularda aholining bir qismi qochib qutilar, bir qismi yashirib qolar, bir qismi shahardan chiqib boshqa erga qochar, ba'zilarida esa odamlar o'liklar orasiga kirib, o'zlarini o'likka solib qutilib qolar edilar. Ammo, Gurganchda bunday bo'lmadi, Mo'g'ullardan qochib yashiringanlar ham suv bosishi natijasida uy-joylar devorlari tagida qolib o'ldilar yoki suvda cho'kib o'ldilar.

Tahlil va natijalar. Gurganch bu kabi tamomila vayron bo'lmagan edi. Uylar, ko'shklar vayronaga, gulbog'lar esa cho'l va yalanglikka, me'moriy osori atiqalar esa tosh va tuproq yig'indisiga aylanadi. Mo'g'ullar shahar to'liq vayron qilingach asir olinganlarni sharq o'lkalariga olib ketdilar [5], o'zlari esa Chingizxon huzuriga Toliqonga bordilar. Bu paytda Jaloliddin Manguberdi Parvon dashtida mo'g'ullarning 45 ming kishilik qo'shinini qirib tashlamoqda edi [10]. Rashidaddin xabariga ko'ra, shundan so'ng ustunlikni qo'lga kiritgan mo'g'ullar shaharga kirib, mahallama-mahalla, uyma-uy yurib hamma yoqni yoqib, oldidan chiqqanni o'ldirardilar. Mahallalarda aholining barcha toifalari – erkak-u ayol, yosh-u qari barchasi dushmanga qarshi shiddat bilan jang qiladilar Gurganchning 3 ta mahallasiga odamlar qochib jon saqlaydi va bu mahallalar odamlar bilan liq to'la bo'lgan. Ular ham boshqa iloj topa olmagach Jo'ji huzuriga gurganchning muxtasibi, faqihi Alovuddin al-Hayyotiyni yo'llaydilar. U deyarli vayron bo'lgan shaharni qolgan qismini saqlab qolish va tirik qolganlarga omonlik so'rash uchun Jo'ji huzuriga etib boradi. Biroq, uning elchiligi natija bermadi. Jo'ji elchiga javoban: “Oldin qayerda edingizlar, urush boshlab meni askarlarimni o'ldirdingizlar,” deb javob beradi. Keyin, hamma taslim bo'lgach, Gurganchliklarni shahardan tashqariga, maydonga guruh-guruh bo'lib olib chiqilgan bo'lib, ulardan alohida hunarmandalar, san'atkorlar, yosh ayollar, kichik bolalar ajratib olinadi. Rashididdin ma'lumotiga ko'ra, ularni

soni 100 ming nafar bo'lgan. Ular sharq mamlakatlariga olib ketiladi, tirik qolganlari esa o'ldirish uchun harbiylarga topshiriladi. Ommaviy qirg'indan so'ng mo'g'ullar shaharga kirib talon-taroj bilan shug'ullanadilar. Shahar ichida yashiringanlarni tutib o'ldiradilar deb qayd qilinadi [13].

Xulosa va takliflar. XII asr ikkinchi yarmi XIII asr boshlarida Sharq dunyosida ikki buyuk davlat Mo'g'ullar va Buyuk Xorazmshohlar o'rtasidagi harbiy harakatlar, rivojlangan o'rta asr davrida diplomatik harakatlari Chingizxon tashqi siyosatdagi dastlabki harbiy san'ati natijasi Xorazm markazlashgan davlati inqirozida aks etgan.

Sharq va G'arb dunyosini quruqlik orqali olib boriladigan xalqaro karvon yo'lida joylashgan Gurganch shahri aholisi zich joylashganligi bois, mudofaa qobiliyati etarli bo'lsa ham, vatan xoinlarini o'zga yurtalarga qochib ketgan bir paytda, Najmaddin Qubro rahbarligidagi aholi mudofaada jasoratini namoyon qilganlar. Ammo Gurganch shahri rivojlangan o'rta asr “Oltin davri”da iqtisodiy-madaniy va diniy-mafkuraviy markaz sifatidagi faoliyati mazmunini yo'qotgan edi.

Mo'g'ullar musulmon sharqidagi shaharlarni egallashda Gurganchdek, katta qo'shinni safarbar qilmagan. Shahar aholisi mudofaaga puxta tayyorgarligi sababli Chingizxon armiyasi tarkibidan 50 ming qo'shinidan mahrum bo'lishiga olib kelgan. Juvayniy Buyuk Xorazmshohlar davlatini tarix sahifasidan abadiy barham topishini “to'rt bog'i uzilib, yerga yoyilib tushgan peshaxonaga o'xshatgan edi”. Ammo, Gurganch aholisi bunyodkorligi sabab, keyingi tarixiy davrlarda siyosiy markaz vazifasini bajarishda davom etgan. Arab geografi va sayyohi Ibn Batuta Urganch aholisi harakatini hayratomuz tarzda “dengiz to'lqiniga” o'xshatishi bejiz emas edi. XVI asr o'rtalarigacha Gurganch poytaxt maqomini saqlab qolgan edi, Amudaryoning Daryoliq irmog'i suv ta'minoti yo'nalishi o'zgarganligi sabab, Gurganch poytaxt sifatida ahamiyati barham topgan.

ADABIYOTLAR

1. Абдиримов Б.М. “Хоразмийлар изини излаб...” – Тошкент: Yoshlar Mediaprint, 2021. – 240-б.
2. Абдиримов Б.М. “Икки буюк саркарда: Жалолитдиндан Кутузгача” – Тошкент: Yoshlar Mediaprint, 2021. – 248-б.
3. Abu-l-Fida. Al-muhtasar fi akhbar al-bashar. Tabat al-Kohira, 1952.
4. Alaaddin Ata Melik Cüveyni. Tarih-i Cihan Güşa. // Çev. Mürsel Öztürk. – Ankara: TTK yayinlari, 2013. – 653 s.
5. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи Жахонгушо. Назарбек Раҳим таржимаси. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015.
6. Azıcızade Ali. Tevarih-i Ali Selçuk (Oğuzname, Selçuklu Tarihi). – Ankara: Çamlıca, 2017. – 1096 s.
7. Бунятов З. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). (State of the Khwarezmshahs-Anushtiginids. 1097-1231). – М.: Наука, 1986. – 223 с.
8. Фазлуллах Рашид-ад-Дин. Джами-ат-Таворих. – Баку: Нагыл Еви, 2011. – 539 с.
9. Ibn Tagriberdi. An-nujum az-zahira fi muluk Misr wa-l-Kohira. – Kohira: Tabat al-Kohira, 1962.
10. Ibnül Esir. Islam tarihi. Turkcha tarjiması. Cilt 10. – Istanbul: Hikmet neşriyatı, 2016. – 589 s.
11. Машарипов О. Ватан озодлиги йўлида шахид бўлганлар. Хоразмнома. 7-жилд. – Урганч.: “Қуванчбек–Машхура”, 2018. – 604 б.
12. Müstevfi-yi Kazvini. Tarih-i güzide. Çeviren Mürsel Öztürk. – Ankara: Türk tarih kurumu, 2018. – 738 s.
13. Рашид ад-дин. Жамиғ ат-тауарих. Жилд II. Халқаро турк академияси. – Астана. 2018.
14. Раҳимов Ж. Мардлик ва шижоат тимсоли. – Тошкент: Ёшлар медиапринт, 2021. – 528-б.
15. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962. – С 269-272.
16. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенч 1952 г. // ТРХАЭЭ: – М.1958. Т II – С. 467-494.
17. Шихобиддин ан-Насавий. Султон Жалолитдин Мангуберди ҳаёти. – Тошкент. Ўзбекистон. 2009.
18. Юсупов Х. Сердце древнего Хорезма –Ашхабад, 1993. – С. 21.

UDK: 930.85

Oxunjon BOBOQULOV,
Buxoro davlat pedagogika instituti kafedrası o'qituvchisi
E-mail: oxunaxmat@gmail.com

Tarix fanlari doktori, professor Sh.A.Xaitov taqrizi asosida

AFRIKA QITASIDAGI DAVLATLARNING MUSTAQILLIKKA ERISHISH JARAYONLARIDA O'ZBEKISTON BILAN ALOQALARI (KONGO DEMOKRATIK RESPUBLIKASI MISOLIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada Afrika qitasidagi davlatlarning mustaqillikka erishish jarayonlarida O'zbekiston bilan aloqalari (Kongo demokratik respublikasi misolida) O'zbekiston davriy matbuotida yoritilgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va diplomatik aloqalari xususida tarixiy dalillar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kongo, "Afrika yili" Afrika, "Pravda Vostoka", "Qizil O'zbekiston", Intervensiya, Integratsiya, Globallashuv, Diplomatiya, "Abako".

ОТНОШЕНИЯ СТРАН АФРИКАНСКОГО КОНТИНЕНТА С УЗБЕКИСТАНОМ В ПРОЦЕССЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ КОНГО)

Аннотация

В данной статье отношения стран Африканского континента с Узбекистаном (на примере Демократической Республики Конго) в процессе достижения независимости освещены историческими свидетельствами относительно освещенных социально-экономических, культурных и дипломатических отношений в периодической печати Узбекистана.

Ключевые слова: Конго, «Год Африки», Африка, «Правда Востока», «Красный Узбекистан», интервенция, интеграция, глобализация, дипломатия, «Абако».

RELATIONS OF THE COUNTRIES OF THE AFRICAN CONTINENT WITH UZBEKISTAN IN THE PROCESS OF ACHIEVING INDEPENDENCE (IN THE CASE OF THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF THE CONGO)

Annotation

In this article, the relations of the countries of the African continent with Uzbekistan (in the example of the Democratic Republic of the Congo) in the process of achieving independence are covered by historical evidence regarding socio-economic, cultural and diplomatic relations covered in the periodical press of Uzbekistan.

Key words: Congo, "African Year", Africa, "Pravda Vostoka", "Red Uzbekistan", Intervention, Integration, Globalization, Diplomacy, "Abako".

Kirish. Afrika qitasi davlatlari ikkinchi jahon urushidan keyin milliy mustaqillik uchun kurashlar olib borib, birin-ketin mustamlakalardan ajralib, mustaqil davlatlarga aylanib borganlar. Ayniqsa, 1960-yil "Afrika yili" nomini olgan bo'lib, mustaqillikni qo'lga kiritgan 17 davlat orasida Kongo davlatining ham bo'lgan. Kongoning milliy mustaqilligi uchun kurashlari sobiq SSSR tomonidan xalqaro maydonda qo'llab-quvvatlangan. Bu hol O'zbekiston davriy matbuotida ham keng yoritib borilganligini ko'rish mumkin. Bu borada "Pravda Vostoka" matbuot organini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Ushbu matbuot organi sahifalarini varaqlar ekanmiz, o'sha davrda sodir bo'lgan xalqaro siyosiy jarayonlar va ularda sobiq SSSR ishtiroki, Kongo xalqiga ko'rsatilgan insonparvarlik yordami xususida to'liqroq ma'lumotlar olish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuga tegishli adabiyotlar tahlili tadqiqot doirasi alohida o'rganilayotgan mavzu sifatida tahlil etilgan bo'lsada, biroq, qator tarixiy manba, adabiyotlar va davriy matbuot gazetalariga doir ma'lumotlar keltirilgan va qayd qilingan. Maqolada "Pravda Vostoka", "Qizil O'zbekiston" gazetalarida Afrikaning moddiy xomashyolarga boy hududlaridan biri bo'lgan Kongo (Kongo Demokratik Respublikasi) Belgiya mustamlakasi ekanligi. Milliy ozodlik chiqishlari natijasida 1960-yil maydagi parlament saylovlarda P.Lulumba g'alaba qozonib, Belgiya hukumati uchun asosiy raqibga aylangan. Shu sababli 13 maydan Belgiya ("Abako" (Belgiya Kongosi)) partiyasi

ma'murlari mavjud tuzum tarafdorlariga qurol tarqatganli [5]ligi xususida fikrlar bildirilgan.

Tahlillar va natijalar. 1960-yilning 7-iyulida Xalq chiqishlari ta'siri ostida 1960-yil 30-iyunda Kongo mustaqil deb e'lon qilganigini e'lon qilingan. Sovet ittifoqi Kongoning mustaqilligini birinchilardan tan olgan. Elchi sifatida M.D. Yakovlevni tayinlangan. Sovet davlati bayonotida, Kongo muvaqqat hukumatiga iqtisodiy va siyosiy yordam ko'rsatishni so'raganligi ma'lum qilib, ikkinchi avgust kuni 10 ming tonna oziq-ovqat yuborayotgan. Shuningdek, yaqin orada Kongoga yuzta avtomashina, ularni ta'mirlovchi mutaxassislar, ehtiyot qismlari, sovet vrachlari, medikamentlar, meditsina jihozlari yuborishi, Kongoga iqtisodiy va texnik yordam ko'rsatishni ma'lum qilgan [7]. Separatchilarni qo'llab-quvvatlagan Belgiya hukumati Katanga o'lkasida "mustaqil" davlat tuzilishini tashkillashtirgan. SSSR hukumatini bu voqealarga nisbatan bayonoti e'lon qilib, Belgiya qo'shinlarini Kongodan chiqib ketish talab qilingan [8]. Ammo, BMTning Kongodan Belgiya qo'shinlarini olib chiqib ketishi to'g'risidagi BMT xavfsizlik kengashi qarorini bajarmaslik uchun Katangada o'z davlatini qurgan sotqin M.Chombi hukumati turli choralarni qo'llay boshlagan [27]. G'arbparast Chombi BMTning vakillari orqali Katangani alohida mustaqil davlat deb tan olishlari uchun harakat qilgan, ammo, uning uddasidan chiqa olmagan [24]. Kongodagi G'arb intervensiyasiga Afrikadagi rivojlanishning sotsialistik yo'nalishini tanlagan davlatlar tinch qarab

turmagan. Birinchi navbatda Gana prezidenti Kvame Nkruma SSSR hukumatidan Gana qo'shinlarini havo orqali Kongoga yetkazishni so'ragan [2]. Gana parlamenti hatto umumiy safarbarlik e'lon qilib, armiyani jangovar shay holatga keltirish to'g'risida qonun qabul qilganligiga oid ma'lumot mavjud[16].

Gana Kongo mustaqilligi uchun xalqaro maydonda qator ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, BAR (Birlashgan Arab Respublikasi) Prezidenti Jamol Abdul Nosirga Gana Prezidenti Kvame Nkruma telegrama jo'natgan. Unda, agar BMT qarorlarini Belgiya hukumati bajarmasa va Kongodan qo'shinlarni olib chiqib ketmasa, Kongoga yuboriladigan qo'shma harbiy missiyaga qo'mondonlik qilishni so'ragan.

1960–yil 11–avgustda “Al–Axram” gazetasi Nosirning javob maktubini e'lon qilib, unda umumiy qo'shin qo'mondonligiga BAR roziligini ma'lum qilgan [35]. 13–avgust 1960–yilda Sovet ittifoqining Kongodagi elchisi M.D. Yakovlev Kongo bosh vaziri Patris Lulumbaga SSSRning sovg'asi bo'lgan Il-14 samolyotini topshirgan[32]. Ushbu voqeiyliklar 9-avgustda BMTning xavfsizlik kengashida Kongo masalasi ko'rilib, qator davlatlarning Kongodan Belgiya qo'shinlarini olib chiqib ketishini talab qilganligi ortidan kelib chiqqan[20].

Nato qo'shinlarining xunrezliklari sabab Kongo bosh vaziri Patris Lulumba 15 avgust kuni Leopoldvilda bayonot berib, BMT bosh kotibi Xammarsheldga maktub yo'llagan. Unda, Kongolez xalqi BMT va uning xavfsizlik kengashiga bo'lgan ishonchini yo'qotgani, Kongoda BMT qarorlarini bajarilishini nazorat qilish uchun 14 davlat (Marokash, Tunis, Efiopiya, Gana, Gvineya, BAR (Misr va Suriya bu vaqtda Birlashgan Arab Respublikasi edi), Sudan, Seylon, Liberiya, Mali, Birma, Hindiston, Afg'oniston va Livan) uchinchi dunyo mamlakatlaridan iborat missiya tashkil qilishni talab qilgan[9]. 16-avgustda esa, Patris Lulumba BMT oldiga beshta punktdan iborat talablarni qo'ygan. Ular:

BMT nazorati ostidagi aerodromlarni kongolez armiyasi egallashiga qarshilik qilmaslik,

Katanga viloyatiga qora tanli bo'lmagan BMT va kongolez qo'shinlarini kiritishga ko'maklashish,

Afrikadan bo'lmagan qo'shinlarni Katangadan olib chiqib ketish,

BMT kongolez qo'shinlarini Katangaga va mahalliy aholini u yerdan tashish uchun samolyotlar berishi,

BMT tezda Belgiya hukumati tomonidan Katanga mahalliy ayrimachilariga tarqatga qurollarni musodara qilishi kerak, degan mazmundagi talablar bo'lgan[36]. Bu haqqoniy talab dunyo hamjamiyati tomonidan keng qo'llab-quvvatlangan.

15-avgustda Belgiyaning bir qism askarlari G'arbiy Yevropaga jo'nab ketgan. Katanga hukumati boshlig'i M.Chombi Belgiya generali Geysenga o'z minnatdorchilik bildirgan. Bu vaqtda shaharda belgiyaliklarga nisbatan aytilgan nomunosib fikrlar uchun politsiya mahalliy aholini shafqatsiz jazolayotganligini ko'rish mumkin[38].

17-avgustda P.Lulumba Leopoldvilda mamlakatda olti oy muddatga mo'ljallangan harbiy holatni e'lon qilgan. Shuningdek, Kongo oltin zahirasini muzlatganligi uchun Belgiya hukumati oldiga 15 kunlik muddat qo'ygan, aks holda Kongodagi Belgiya mulklarini milliy lashtirishni ma'lum qilgan[25].

18-avgust kuni BMT tarkibida bo'lgan Kanada qo'shinlari aerodromni nazoratga olish uchun kelganlar. Kongo qo'shinlari rasmiy hujjat talab qilgan. Ushbu hujjatning bo'lmaganligi sababli otishmalar boshlanib, kanadaliklar BMT qo'shinlari yordamda aeroportni nazoratga olgan[13].

Sovet davlati bu kabi hodisalar Afrikada mustamlaka siyosatini davom ettirishning yangi formalari sifatida baholagan va o'zining kongolez xalqiga har tomonlama yordam berishga tayyorligini ma'lum qilgan[22]. Ushbu

voqeiyliklar P.Lulumbaning 17–avgustda bergan bayonotida agar BMT betaraf mamlakatlardan yuborilgan kuzatuvchi maqomiga ega qo'shinlarni olib chiqib ketmasa, Katanga o'lkasiga o'z qo'shinlarini yuborishini ma'lum qilganligidan so'ng boshlangan[10]. Bu mustamlakachi davlatlarning Kongodan chiqib ketmaslik uchun BMT niqobidan foydalanayotganligini ko'rsatuvchi muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Kongo xalqiga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatgan SSSR hukumati bir necha bor oziq-ovqatlar va dori-darmonlar bilan yordam qilgan. Jumladan, Leopoldvilga 17-avgustda SSSR tomonidan yuborilgan vrachlar guruhi yetib kelgan. Guruhga meditsina fanlari doktori V.P. Shishkin rahbarlik qilgan[33]. Shuningdek, SSSRning turli shahar-qishloqlarida, turli Respublikalarida Kongo xalqiga xayrixohlik namoyishlari, yig'ilishlar, uchrashuvlar o'tkazilgan.

O'zbekiston SSRda ham Kongoda milliy ozodlik harakatlari boshlangandan keyin Belgiya uning boy Katanga o'lkasida separatchilar bilan hamkorlikda ozodlik harakatini bo'g'ishga harakat qilganligi O'zbekiston aholisiga davriy matbuot orqali xabardor qilib turilgan. Ayrimlar Kongo xalqiga xayrixohliklarini bildirib gazeta muharririyatiga o'z fikr-mulohazalarini yozib ham yuborganlar. “Pravda Vostoka” matbuot organi ularni jamlab qisqacha mazmuni o'z sahifalarida yoritgan. Masalan, “Pravda Vostoka”ning 9 avgust sonida “Руки проч от Конго” (“Qo'lingni Kongodan tort”) nomli maqola ostida o'zbekistonliklarning Kongo mustaqilligiga xalaqit berishga uringan imperialistik davlatlarga nisbatan maktub orqali bitilgan fikrlarini keltirib o'tgan. Maktub egalari M.Sadikov (Chirchiqdan), Samarqand ipakchilik fabrikasi ishchisi M.Muxtorova, 10–sinf o'quvchisi M.Karimova (Samarqand), Olmaliqdan Kozlov, Kotlov, Axmedov va Paramonovlar, qurilish texnikumi talabasi K.Mansurov, ulug' vatan urushi ishtirokchisi S.D. Mansurov (Toshkent shahri), F.Ya. Kolchigin (Mirzacho'l) va boshqalarning Kongo ozodligiga oid fikr-mulohazalaridan parchalar keltirilgan[30]. Bu uzoq Afrikada sodir bo'layotgan voqeiyliklarga O'zbekistonliklarning befarq bo'lmaganligini ko'rsatadi. SSSRning tashqi ishlar ministriligidaning birinchi o'rinbosari V.V.Kuznetsov BMT bosh sekretari Xammershild oldiga hukumat topshirig'i bilan borib, Kongodan xorijiy qo'shinlarni olib chiqish va BMT bayrog'i ostida yuboriladiganlarni Kongo hukumati bilan kelishgan holda yuborilish talabini qo'ygan[15].

18-avgustda Kongo va Kanada askarlari o'rtasidagi Leopoldvildagi otishma sababli BMTdan Kanada qo'shinlarini Kongodan olib chiqishni talab qilgan[34].

21 avgustda bosh assambleyada BMT yetakchisi Dag Xammershild yig'ilish o'tkazib, Kongo tomoni Belgiya qo'shinlari so'nggi ikkita Kamin va Kiton bazalaridan butunlay olib chiqilishi talab qilgan [11]. Dag Xammershild Kongo masalasi bo'yicha oliy rasmiy vakil bo'lgan Ralf Banchni bo'shatib, uning o'rniga Rajeshvara Dayyal (Hindiston)ni tayinlagan[17].

24 avgustda Tunis davlati Kongoga shu vaqtgacha uch ming askari BMT bayrog'i ostida bo'lsada, yana qo'shimcha 600 askar yuborgan[18]. Bundan tashqari 21–avgust kuni Qohira xalqaro aeroportidan BMT samolyotlarida 120 nafar BAR askarlari Kongoga uchib ketgan[17]. Kongoni Afrikaning mustaqil davlatlari har tomonlama qo'llab-quvvatlab turgan. Kongoni birinchilardan bo'lib mustaqilligini har tomonlama himoya qilgan davlat Gana bo'lib, Kongoga o'z qo'shinlarini yuborishda SSSRdan yordam so'ragan. Il-18 transport samolyoti bu vazifani uddalagan [28]. Mustaqillik uchun har qancha harakat qilinmasin G'arb davlatlari va ularning satelitlari o'z maqsadlaridan qaytmagan.

Belgiya Kongodan chiqib ketishga shoshilmagan va BMT qarorlarini deyarli bajarmagan. Hatto, Belgiyaning qo'g'irchoq hukumati vakili Chombiga qarshi bo'lgan

Albertvil shahrida qirg'in tashkil qilganlar. Shuningdek, 15-avgustda yana bir qo'g'irchoq davlat Kasai o'lkasida "Mustaqil tog'burg'ulash davlati" tuzilgan va ular Chombi davlatidan "yordam" so'raganlar. Kasai o'lkasining yarmini egallagan bu davlat olmoslarning katta qismini ishlab chiqarishi bilan mashhur bo'lgan va "For Miner" kompaniyasi uni nazorat qilgan [1].

Kongo bosh vaziri P.Lulumba 26-avgust kuni Lenopoldvilda Afrika malakatlarining ochiq kongressida bayonot berib, barcha Afrika davlatlarini milliy ozodlik va birdamlik yo'lida qo'llab-quvvatlash, mustamlakachi davlatlar o'rnatgan barerlarni to'liq yakson qilish, Afrika birlashgan harbiy kontingentini shakllantirish, Leopoldvilda Umumafrika radioeshittirishlari markazini tashkil etish, Kongo poytaxtida ilmiy markaz tashkil etish kabilarni ma'lum qilgan [12].

29-avgustda Kongo armiyasi Bakvangu (mustaqillikni e'lon qilgan "Kasai tog'ruda davlat" markazi)ga kirgan [39]. Patris Lulumba Stenlivilda xalq oldida chiqishi davrida, nafaqat milliy mustaqillik, balki, iqtisodiy mustaqillik to'g'risida ma'ruza qilgan. So'ng, "Sizlar Katangaga qarshi harbiy yurishga tayyormisizlar?"—deya bergan savolga xalq kongolez tilida "Uxuru" ("Ozodlik") deb qichqirgan. 28-

avgustda Kasai va Katanga chegarasida to'qnashuvlar sodir bo'la boshlagan [26]. P.Lulumbaning otashin nutqlari kongoliklarni mustaqillik va ozodlik sari kurashlarga ilhomlantirgan.

Zo'ravonlik, separatichilarni qo'llab-quvvatlashdan naf chiqmagach, G'arb davlatlari sotib olish, aldov va yolg'on va'dalar orqali Kongoda imperialistik davlatlar o'z maqsadlariga yetganlar. 1960-yil 14-sentyabrda polkovnik Mobuti Seso Seko davlat to'ntarishini o'tkazgan. Kongodagi harbiy to'ntarishda ko'plab g'arb davlatlari ham ishtirok etgan. 1961-yil 17-yanvarida P.Lulumba o'ldirilgandan keyin Kongo va SSSR munosabatlari sovuqlasha boshlagan.

Xulosa va takliflar. Kongoda milliy ozodlik harakatlari muvofaqqiyat qozonib, mustaqil davlat tashkil topgan. Bu yo'nalishda P.Lulumba va bir qator Kongo xalqi farzandlari qurbon berilgan. Ammo, xomashyo va tabiiy zahiralarga boy o'lkadan chiqib ketishni istamagan G'arb davlatlari Kongoda turli separatik va terrorchi guruhlarini qo'llab-quvvatlash orqali hokimiyat tepasiga o'z gumashtalarini qo'yishga muvaffaq bo'lganlar. Kongo uchun rasman mustaqillik berilgan bo'lsada, amalda iqtisodiy mustamlaka holati saqlanib qolavergan.

ADABIYOTLAR

1. Белгийци не уходят из Конго // Правда Востока 26 август, 1960 года, № 198. (11173).
2. Благодарность Советскому правительству // Правда Востока 7 август, 1960 года, № 182. (11157).
3. Волнения в Конго. // Правда Востока 14 мая, 1960 года, № 112 (11087).
4. Денисова Т., Костелянец С. Бенин: Политические метаморфозы (К 60-летию независимости). // Азия и Африка сегодня 2020 № 12. — С. 38—45.
5. Заявление советского правительства. // Правда Востока 2 август, 1960 года, № 178. (11153).
6. Заявление Советского правительства в связи положением в Республике Конго // Правда Востока 7 август, 1960 года, № 182. (11157).
7. Заявление Лулумбы. // Правда Востока 17 август, 1960 года, № 190. (11165).
8. Заявление Лулумбы. // Правда Востока 19 август, 1960 года, № 192. (11167).
9. Заседание Совета безопасности ООН // Правда Востока 23 август, 1960 года, № 195. (11170).
10. Заявление П. Лулумбы. // Правда Востока 27 август, 1960 года, № 199. (11174).
11. Инцидент на аэродроме в Леопольдивиле // Правда Востока 20 август, 1960 года, № 194. (11169).
12. Колониальный под флагом ООН. Заявление В.В. Кузнецова // Правда Востока 23 август, 1960 года, № 195. (11170).
13. Краткое сообщения // Правда Востока 12 август, 1960 года, № 186. (11161).
14. Краткие сообщения // Правда Востока 23 август, 1960 года, № 195. (11170).
15. Краткие сообщения // Правда Востока 24 август, 1960 года, № 196. (11171).
16. На повестки дня—вопрос о Конго // Правда Востока 10 август, 1960 года, № 184. (11159).
17. Очистит Конго от интервентов! Заявление Советского правительства // Правда Востока 23 август, 1960 года, № 195. (11170).
18. Переговоры в Элизабетвиле // Правда Востока 16 август, 1960 года, № 189. (11164).
19. Положение в Конго // Правда Востока 18 август, 1960 года, № 191. (11166).
20. Положение в Конго // Правда Востока 31 август, 1960 года, № 202 (11177).
21. Провокационная возня в Катанге // Правда Востока 7 август, 1960 года, № 182. (11157).
22. Рахимов И. СССРнинг Конго Республикасига ёрдами тўғрисида (ТАСС АҲБОРОТИ). // Қизил Ўзбекистон 1960-йил, 169 (11685)-сон, 22-июль.
23. Руки проч от Конго! // Правда Востока 9 август, 1960 года, № 183. (11158).
24. Советский дар правительству Конго. // Правда Востока 14 август, 1960 года, № 188. (11163).
25. Советские врачи прибыли в Конго // Правда Востока 19 август, 1960 года, № 192. (11167).
26. Столкновение между войсками Конго и Канадскими солдатами // Правда Востока 23 август, 1960 года, № 195. (11170).
27. Телеграмма Насера Президенту Ганы // Правда Востока 13 август, 1960 года, № 187. (11162).
28. Требование правительства Конго // Правда Востока 17 август, 1960 года, № 190. (11165).
29. Хохлов Н.П. Торжество из торжеств // Патрис Лумумба. — М. : Молодая гвардия, 1971. — 272 с.
30. Чомбе боится... // Правда Востока 17 август, 1960 года, № 190. (11165).
31. Чомбе бряцает оружием. // Правда Востока 31 август, 1960 года, № 202 (11177).

UDK :327(575.1)(091)

Xushnud JUMANIYOZOV,
Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti
E-mail: xushnud1967@mail.ru

TTESI Ijtimoiy fanlar kafedrası professori G.Masharipova taqrizi asosida

SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION AND UZBEKISTAN COOPERATION: HISTORICAL ROOTS AND PERSPECTIVES

Annotation

The fact that the creation of the Shanghai Cooperation Organization is an objective historical process reflects the socio-political factors that made it necessary. The objective necessity of creating this organization, the problems that need to be solved through this cooperation are analyzed. The interests of Uzbekistan and the main areas of cooperation within the framework of the SCO were also highlighted.

Key Words: SCO, Shanghai Five, national interest, public cooperation, separatism, terrorism, extremism, investment, tourism industry, transport logistics.

ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА И УЗБЕКИСТАН: СОТРУДНИЧЕСТВО, ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Тот факт, что создание Шанхайской организации сотрудничества является объективным историческим процессом, отражает социально-политические факторы, вызвавшие его необходимость. Анализируется объективная необходимость создания данной организации, проблемы, которые необходимо решить благодаря этому сотрудничеству. Также были освещены интересы Узбекистана и основные направления сотрудничества в рамках ШОС.

Ключевые слова: ШОС, Шанхайская пятёрка, национальный интерес, общественное сотрудничество, сепаратизм, терроризм, экстремизм, инвестиции, индустрия туризма, транспортная логистика.

SHANHAY HAMKORLIK TASHKILOTI VA O'ZBEKISTON HAMKORLIGI: TARIXIY ILDIZLARI VA ISTIQBOLLARI

Annotatsiya

Shanxay hamkorlik tashkilotining vujudga kelishining obektiv tarixiy jarayon ekani, uni taqozo etgan ijtimoiy-siyosiy omillar haqida fikr yuritadi. Bu tashkilot vujudga kelishidagi obektiv zaruriyat, bu hamkorlik sabab hal etilishi lozim bo'lgan muammolar tahlil etilgan. Shuningdek SHHT doirasida O'zbekiston manfaatlari, hamkorlikning asosiy yo'nalishlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: SHHT, Shanxay beshligi, milliy manfaat, ijtimoiy hamkorlik, separatizm, terrorizm, ekstremizm, investitsiya, turizm industriyasi, transport logistikasi.

Kirish. Shanxay Hamkorligi Tashkiloti dastlab bir-biriga tutash qator Osiyo mamlakati ishtirokida tashkil etilgan xalqaro tashkilot hisoblanadi. SHHT ga 2001-yil 14-iyunida O'zbekiston, Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Tojikiston va Qirg'iziston rahbarlari tomonidan asos solingan [1]. U o'z taraqqiyotida davomida mintaqaviy tashkilot darajasidan o'sib xalqaro tashkilot darajasiga erishdi, xalqaro munosabatlar tizimida faol ishtirok eta boshladi. 2017-yilga kelib SHHT ga Hindiston va Pokiston ham qo'shilishi bilan ishtirokchi davlatlar soni yanada oshdi. SHHT ga a'zo mamlakatlarning maydoni 34 mln kv.km dan ortiq bo'lib yer sharidagi umumiy quruqlikning salkam 25 % ini, Yevrosiyo umumiy maydonining esa 60 % ni tashkil etadi[2]. Unda jami dunyo aholisining deyarli yarmisi istiqomat qiladi. Ishtirokchi-davlatlar faoliyatlarida mintaqada terrorizmga, separatizmga, narkotik savdosiga qarshi birgalikda kurashishga, iqtisod, ishlab chiqarish, savdo sohasida, energetika, fan va madaniyat sohalarida munosabatlarni yuksaltirishga, mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanishga kelishishgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek "O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi kabi xalqaro tuzilmalar bilan aloqalarni yangi bosqichda davom ettirmoqda. Yevropa

tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorligimiz tiklandi, Yevropa investitsiya banki bilan sheriklik aloqalari o'rnatildi. Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilma investitsiyalar banki bilan o'zaro hamkorlik samarali tus olmoqda" [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. SHHT va mamlakatimiz o'rtasidagi munosabatlarning rivoji, asosiy yo'nalishlari, galdagi vazifalar, shu bilan birga unga a'zo davlatlarning o'z oldiga qo'ygan vazifalari nimalardan iborat ekanligi, umuman tashkilot haqida yaxlit bir fikrga kelish uchun uning shakllanish jarayonlariga, tarixiga to'xtalib o'tish zarur. Albatta bu jarayonda ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi bitimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya, Xitoy, Tojikiston, Qirg'iziston, Qozog'iston, davlatlarining o'zaro hududiy chegara tumanlarida sobiq ittifoq davrida Xitoy bilan chegarada hal etilmasdan qolgan qator nizoli masalalar paydo bo'ldi. To'g'ri, Markaziy Osiyo davlatlarining o'z mustaqilliklarini qo'lga kiritishi azaldan Xitoyning g'arbiy qismida yashab kelayotgan turkiyzabon xalqlar milliy tafakkurining uyg'onishiga ta'sir ko'rsatishi turgan gap [4]. Agar tez va aniq choralar ko'rilmasa tashqi omillar ta'sirida Xitoyning g'arbiy tumanlarida yuzaga kelayotgan vaziyatni ijobiy tomonga yo'naltirishning imkoni

bo'lmay qoldi va bu holat Xitoy rahbariyati manfaatlariga umuman to'g'ri kelmas edi. Ikkinchi tomondan aytib o'tilganidek Xitoy bilan sobiq sovet davlati chegaralarida hududiy kelishmovchilik hukm surib kelgan. Shu sabab muammoni diplomatik choralar yechish, chegaraoldi tumanlarda o'zaro munosabatlarni tartibga solish maqsadida Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston davlatlari ishtirokida "Shanxay beshligi" tuzilmasini tashkil etiladi. "Shanxay beshligi" tashkiloti 1996-yil 26-aprelda tuzilgan bo'lsada, bu jarayon bilan bog'liq muammolarni tartibga solishga urinish 1964-yilning fevralidagi Xitoy va Sovet Ittifoqi o'rtasidagi chegara masalalari bo'yicha o'tkazilgan muzokaralarga borib taqaladi[5]. G'oyaviy kelishmovchiliklar sabab bu muzokaralarda uzoq vaqt davomida jiddiy siljish bo'lmadi. Shuningdek bu kelishmovchiliklar sabablari aniq yoritilmadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sovet-xitoy munosabatlaridagi sezilarli o'zgarishlar 1980-yillarning ikkinchi yarmidan faollashdi. XXRning Markaziy Osiyo davlatlari bilan umumiy chegara uzunligi 3700 km.ni, Rossiyaning ham qo'shib hisoblaganda esa chegara chizig'ining uzunligi 7000 km.ni tashkil etadi. Kelishuvga asosan quyidagilar ilgari surilgan:

- chegara hududlarda bir-biriga nisbatan qurolli kuchlar bilan tahdid qilmaslik;
- harbiy ustunlikka intilishga va hatti-harakatlarga barham berildi;
- chegara hududlarida joylashtirilgan harbiy qo'shimalar jangovar holatida (jangovar) bo'lmashligi lozim;
- chegaraning har ikki tomonida yuz kilometrlik masofada joylashtirilgan quruqlikdagi, harbiy-havo, chegara qo'shinlari va Havo Hujumidan Mudofaa qiluvchi Harbiy Havo Kuchlarining shaxsiy tarkibini qisqartirishga kelishildi;
- qisqartirish o'tkazilgandan keyin chegara hududlarida qurollanish va shaxsiy tarkibning sonini joiz bo'lgan eng maksimal darajasini belgilash;
- qurolli kuchlarni qisqartirishning metodlari va muddatini aniqlash;
- tomonlar chegarada joylashtirilgan qurolli kuchlari to'g'risidagi o'zaro ma'lumot almashish va bitimning ijro qilinishi yuzasidan nazorat olib borishga kelishildi[6].

Ko'rinib turibdiki ahdlashuvning bandlari davriy muammolar sirasiga kiradi. Lekin tashkilot o'z faoliyatida o'z maqsad va vazifalarini takomillashtirib bordi. Tashkilotning rivojlanib kengayib borishi evolyusiyasidagi e'tiborli voqealardan biri bo'lgan beshinchi sammit 2000-yil 5-iyulda Dushanbeda o'tkazildi. Ushbu sammitda asosiy e'tibor, Markaziy Osiyo mintaqasi bilan bog'liq muammolar muhokama etilib, asosan, xavfsizlik, mudofaa, huquq tartibot ishlari, tashqi siyosat, iqtisodiyot, atrof-muhitni himoya qilish, madaniyat sohasi bilan bog'liq hamda suv resurslaridan oqilona foydalanish masalalari atroflicha ko'rib chiqildi. Aynan ushbu uchrashuvda Rossiya Federatsiyasining taklifi va XXRning qo'llab quvatlashiga binoan O'zbekiston delegatsiyasi kuzatuvchi sifatida ishtirok etgan edi. Shuningdek, sammit yakunlariga ko'ra "Shanxay beshligi"ni "Shanxay forumiga"ga aylantirish to'g'risida qaror qabul qilindi. Sammitda imzolangan Dushanbe Deklaratsiyasi tomonlarning "Shanxay beshligi"ni turli sohalarida ko'ptomonlama hamkorlik qiluvchi mintaqaviy tuzilmaga aylantirishga bo'lgan intilishlarini tasdiqladi.

2001-yil 14-15 iyun kunlari XXR poytaxti Shanxayda oltita davlat, Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston davlatlari rahbarlarining uchrashuvda SHHT ni tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya imzolanganidan e'tiboran ushbu tashkilot rasman "Shanxay hamkorlik tashkiloti" deb atala boshlandi va O'zbekiston unga muassislardan biri, teng huquqli a'zo sifatida qo'shildi[7]. Yuqorida keltirilganidek bu tashkilotga tuzilishining dastlabki

kunlaridan boshlab mintaqaning nufuzli davlatlari qiziqishlarining kattaligi xalqaro munosabatlarda yangi obro'li, mintaqaviy tashkilotning yuzaga kelganini ko'rsatdi.

Insoniyat hayotining qator sohalarini keng qamrab olayotgan globallashuv sharoitida shaxs, davlat va jamiyat rivojiga, umuman insoniyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotgan yangidan-yangi xavf-xatar va tahdidlarga qarshi turuvchi, ikkinchi tomondan esa mavjud imkoniyatlardan o'rinli foydalanish mexanizmi sifatida mintaqada SHHT ning paydo bo'lishi tabiiy hol edi. Chunki, SHHT ning tuzilishiga asos bo'lgan "Shanxay beshligi" ishtirokchilari mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash borasida samarali faoliyat olib bora olmas edi. Buning sabablaridan biri Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadida faoliyat olib boruvchi tashkilot doirasida albatta O'zbekiston bo'lishi lozim edi. Markaziy Osiyo mintaqasi markazida joylashgan, hamda uzoq yillardan beri mobaynida urush o'chog'i bo'lib kelgan, ekstremistlar uyasiga aylangan va dunyo bo'yicha narkotik moddalarning katta qismi yetishtiriladigan Afg'oniston bilan bevosita chegaradosh bo'lgan bu davlatni tashkilot a'zolariga qabul qilmasdan mintaqada xavfsizligi borasidagi gaplar faqatgina konferensiyalarda minbardan turib gapiriladigan quruq gapligicha qolib ketardi. Ikkinchi tomondan yana shuni qayd etish lozimki bugungi geosiyosiy jarayonlarning globallashuvi sharoitida milliy xavfsizlikni muayyan bir mintaqada doirasida ta'minlash mumkin bo'lmay qoldi. Istalgan mintaqada istalgan bir davlatning turli manfaatlarini maydonga chiqmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi Farmonida ham an'anaviy hamkorlarimiz bilan munosabatlarni yanada rivojlantirish, tashqi aloqalar geografiyasini kengaytirishga ustuvor ahamiyat qaratib, iqtisodiy diplomatiyani kuchaytirish, Oliy darajadagi tashriflar orqali Yevropa mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarini yanada kengaytirish, O'zbekiston Respublikasining xorijdagi diplomatik vakolatxonalari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, chet ellarda mamlakatimizning yangi diplomatik vakolatxonalari ochish, milliy manfaatlarini ilgari surish va himoya qilishda iqtisodiy diplomatiya samaradorligini oshirish va uni faollashtirish, Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi an'anaviy strategik sheriklar bilan hamkorlikni kengaytirish (Xitoy, Koreya Respublikasi, Yaponiya), Osiyo-Tinch okeani mamlakatlarining istiqbolli bozorlariga eksport hajmi va nomenklaturasini oshirish masalalariga katta e'tibor qaratilgan[8].

Tahlil va natijalar. Shunday ekan tahlillar asosida Shanxay hamkorlik tashkilotining vujudga kelish sabablarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

birinchidan, mintaqada siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy masalalarda xavfsizlikni ta'minlash, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, mintaqani uzoq muddatli, barqaror rivojlantirish va mustahkamlashdan Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlarning barchasining manfaatdorligiga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Ikkinchidan, terrorchilik, diniy ekstremizm, separatizm, narkobiznes, noqonuniy qurol-yarog' savdosi kabi dunyoviy xavfsizlikka tahdid soladigan xatarlarga qarshi kurashda tashkilotga a'zo davlatlar manfaatlarining umumiyligi, maqsadlarning mushtarakligi asos bo'ladi.

Uchinchidan, kelajakda SHHT faoliyatida iqtisodiy yo'nalishning shubhasiz izchil rivojlanishi, kambag'allik, aholini ish bilan ta'minlash, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotdagi yechilmagan muammolarni, migratsiya masalalarini hal etish, mintaqada yagona umummintaqaviy bozor yaratish masalalari tashkilotga a'zo davlatlarning asosiy manfaatlariga mos keladi.

To'rtinchidan, Markaziy Osiyo va Xitoyning Rossiya, Yevropa va jahon bozori bilan bog'lovchi, mintaqaga keng

ko'lamda investitsiyalar kelishini ta'minlash uchun katta imkoniyatlar ochadigan transport - kommunikatsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish kabi hamkorlikning eng muhim strategik yo'nalishlariga bo'lgan zaruriyat hisoblanadi.

Beshinchidan, a'zo davlatlarning tabiiy-geografik imkoniyatlaridan, fan-texnika, texnologiyalar sohasida erishilgan yutuqlardan, ishchi kuchi, kapital, investitsiya borasidagi salohiyatlaridan ratsional foydalanishga intilishi, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish va shu kabi bir qator sabablar SHHT ning shakllanishga va tobora kengayib borishiga asos bo'ldi deyish mumkin.

2022-yil 15-16 sentabr kunlari Samarqand shahrida SHHT navbatdagi 22-sammiti bo'lib o'tdi. Unda a'zo davlatlar O'zbekiston, Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Hindiston, Pokiston, kuztavuvchi davlatlar Eron, Mongoliya, Belarus, mehmon davlatlar Turkmaniston, Ozarbayjon, Turkiya, Armaniston ishtirok etdi. Shuningdek BMT, YUNESKO, MDH, JHSHT kabi xalqaro tashkilot vakillari ishtirok etishdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mongoliya prezidenti U.Xurelsux bilan ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan "yo'l xaritasi" muhokama qilishdi. BMT bosh kotibi o'rinbosari Rozmari Di Karlo bilan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarni, afg'on masalasini muhokama qilishdi. Eron Islom Respublikasi prezidenti Ibraxim Raisi bilan ikkala mamlakat fuqarolari o'rtasida viza masalasini sodadalashtirish, fan-texnika. Innovatsiya, turizm sohalaridagi hamkorlik muhokama qilindi. Xitoy Xalq Respublikasi rahbari Si Sizipin bilan o'zaro hamkorlik

masalalarini yanada kengaytirish, transport yo'laklarini rivojlantirish, Pokiston Bosh vaziri Shahboz Sharif bilan ikkala mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni, transport yo'laklarini rivojlantirish masalalari tahlil etildi. Sammit ishtirokchilari Samarqand deklaratsiyasini qabul qilishdi. SHHT tarixida eng ko'p kelishuvlar, konsepsiyalar, qarorlar qabul etildi (44 ta). Bular: a'zo davlatlar o'rtasida 2023-2027-yillarga mo'ljallangan o'zaro do'stlik va hamkorlikka asoslangan kelishuv; SHHT a'zolari o'rtasida samarali transport yo'laklarini barpo etish; SHHT ning yaxshi elchisi faxriy unvonini joriy etish; A'zo mamlakatlar o'rtasidagi savdo aloqalarini milliy valyutalarda olib borish; Eronni SHHT ning doimiy a'zosi sifatida e'tirof etilishi; Belarusni SHHT ga a'zolikka qabul qilish jarayoni boshlash to'g'risidagi qaror; Quvayt, Maldiv, Myanma, BAA, Bahreyn kuzatuvchi davlat sifatida e'tirof etildi; SHHT va BMT o'rtasidagi fan, ta'lim va madaniyat sohasida hamkorlik va shu kabilar.

Xulosa va takliflar. Xulosa tariqasida aytish lozimki, O'zbekiston SHHT a'zo mamlakatlarning geografik jihatdan ham markazida, qulay qismida joylashgan qator imkoniyatlarni hosil qiladi. Bu ishtirokchilarning turli sohalaridagi hamkorligini yo'lga qo'yishda transport logistikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Aytish mumkinki, Vatanimiz ushbu a'zo-ishtirokchi davlatlarning keng qamrovlik imkoniyatlaridan unumli foydalanishi mumkin bo'lib qoladi, ikkinchi tomondan esa O'zbekiston sanoati va qishloq ho'jaligi mahsulotlari uchun mislsiz bozor imkoniyatini taqdim etadi. Uchinchi tomondan esa mamlakatimizning transport tizimini yanada rivojlantirishga, uning xalqaro maydondagi ishtirokini oshishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Shanxayskaya_organizatsiya_sotrudnichestva.
2. Muxammadjonov O. O'zbekiston va SHHT: ko'ptomonlama hamkorlikning yangi qamrovi. <https://aniq.uz/> yangiliklar /uzbekiston - va - shht - kuptomonlama-hamkorlikning - yangi-qamrovi.
3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. –Toshkent: “O'zbekiston” NMIU,2018.-86-b.
4. Jumaniyozov X.S. Geosiyosat asoslari: o'quv qo'llanma. T.: 2021. 231-b.
5. <http://infosco.biz/index.php?lng=ru&pageid=235>.
6. Jumaniyozov X.S. Geosiyosat asoslari: o'quv qo'llanma. T.: 2021. 232-b.
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Shanxayskaya_organizatsiya_sotrudnichestva.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. PF-60. 28.01.2022.

UDK:930

Qosim QOSIMOV,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

BuxDU professori O.Rashidov taqrizi asosida

BUXORO AMIRLIGI HUDUDIDA QIZIL ARMIYA BOSQINIGA QARSHI KURASH HARAKATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Buxoro amirligi hududida qizil armiya bosqiniga qarshi kurash harakatlari tavsilotlari yoritilgan. Shuningdek, kuch va miqdor jihatdan ustun bo'lgan qizil armiya tomonidan qurolli harakatning mag'lubiyatga uchrashida kurash rahbarlarining yagona boshqaruvga birlashmaganligi, siyosiy dasturining yo'qligi, moddiy va harbiy ta'minotning etishmasligi hamda sovet hokimiyati harbiy va jazo siyosatidan tashqari yerli aholi bilan olib borgan tashviqoti istiqloqlar tarkibining oshishiga imkon bermaganligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Qizil armiya, Buxoro Kompartiyasi, yosh buxoroliklar partiyasi, BXSР harbiy komissarligi, amir mirshablari, milisiya, Hisor ekspeditsiyasi, hibsxona, garnizon.

СОПРОТИВЛЕНИЕ ПРОТИВ ВТОРЖЕНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация

Доказано, что причиной поражения вооруженного движения стало то, что имевшая превосходство в силе и количестве красная армия, а также то, что руководители вооруженной борьбы не объединились под единым началом, отсутствие политической программы, нехватка материального и военного обеспечения, а также то, что советская власть наряду с военной и карательной политикой проводила пропаганду среди местного населения, что не позволило увеличению состава сторонников независимости.

Ключевые слова: Красная армия, Бухарская компартия, партия младобухарцев, военный комиссариат БНСР, миршабы эмира, милиция, Гисарская экспедиция, изолятор, гарнизон

RESISTANCE AGAINST THE INVASION OF THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF THE BUKHARA EMIRATE

Annotation

It is clarified that the reason for the defeat of the armed movement was that the Red army, which had superiority in strength and numbers, as well as the fact that the leaders of the armed struggle did not unite under a single command, the lack of a political program, the lack of material and military support, as well as the fact that the Soviet government, along with military and punitive policies, carried out propaganda among the local population, which did not allow an increase in the number of supporters of independence.

Key words: Red army, Bukhara Communist Party, party of Young Bukharians, BPSR military commissariat, emir's sentinels, militia, Hissar expedition, isolation ward, garrison

Kirish. Buxoroga qizil armiyaning bosqiniga qadar, amirlik 28 beklikka bo'linib, ularni beklar boshqargan. Buxoro amirligining aholisi 3 million kishini tashkil etib, ular asosan o'zbeklar va tojiklardan iborat edi. Hukumatning moliyaviy asosi soliqlar xiroj, zakot (chorvachilikdan olinadigan 2,5 %) va aminona (eksport qilinadigan chorva uchun soliq) bo'lgan.

Bolsheviklarning Buxoroga bosqini arafasida ko'plab korxonalar Rossiya tadbirkorlarga tegishli edi. Misol uchun 1913-yildan boshlab Rossiyadan Buxoro amirlikka eksport 90% ni, import esa 96,5 % ni tashkil etgan. Paxta, jun va boshqa barcha xom-ashyolar Rossiyaga tashilgan [1].

Asosiy ishlab chiqariladigan tovarlar sifatida paxta, ipak, teri va qorakul jini hisoblanib u Rossiya, Xitoy, Afg'oniston, Hindiston, Eron va Xivaga eksport qilingan. Arzon ishchi kuchi va sotish uchun bozorning mavjudligi ko'plab tovarlarni yaqin va uzoqda joylashgan mamlakatlarga olib ketishga imkon bergan.

Asosiy qism. Amirlik hududida ayniqsa, Yangi Buxoro (Kogon) va Yangi Chorjo'ya rossiyaliklar istiqomat qiladigan rus manzilgohlari paydo bo'lgan [2]. Shunday qilib, amirlikning shimolida yuqori suratlarda paxta sanoati rivojlana boshlandi. Buxorolik savdogarlar rus savdogarlari bilan birgalikda ham ishlaganlar. Umuman olganda, cavdo-sotiqda alohida rolni o'ygagan savdogarlar guruhi paydo

bo'ladi. Buxoro amirligi garchi Afg'oniston va Eron bilan yaxshi munosabatlarda bo'lsada, ularning mamlakatlarida mahalliy aholi va inglizlar o'rtasida shiddatli urush tufayli u kerakli yordamni ololmagan. Mazkur mamlakatlarga tovarlarni olib chiqish uchun qulay yo'llarning yo'qligi ham amirlikning iqtisodiyotiga ta'sir etgan [3].

Petrograddagi inqilob haqidagi xabar 1917-yilning martida Buxoro amirligi hududiga etib kelgan. Amir bu xabarning xalqqacha etib borishiga barcha kuchi bilan qarshilik qilganiga qaramasdan xalq fevral inqilobidan xabar topdi. Aholisi ruslardan iborat bo'lgan Kogon, Chorjo'ying markazlarida isyonlar boshlanadi. Fevral inqilobidan so'ng islohotlarni o'tkazishni xohlagan kichik guruhlar paydo bo'ladi. Yangi Buxoroda temir yo'llar ishchilarining tashabbusi bilan 1917-yil 8-mart sanasida 6 ming kishilik miting bo'ldi. Ta'kidlash lozimki, bunday noroziliklar va mitinglar avvalo ruslar istiqomat qiladigan manzilgohlarida ko'zga chalinardi. Amirlik hududidagi o'zbeklar va tojiklarning katta qismi hech qachon isyon ko'tarishmagan va amirlikka qarshi hech qanday xarakatda bo'lishmagan. Rus bolsheviklari bilan birgalikda Abdullaxo'ja To'raev, Ali Usmonov va boshqa zavod ishchilari ham bo'lib, ular Yangi Buxoroda (Kogon) ruslar bilan mitinglarda ishtirok etishgan, biroq keyinroq ular amir tomonidan zindonga tashlangan.

Bularning barchasiga qaramasdan Buxoro amiri biroz bo'lsada islohotlarni o'tkazishga harakat qilib, shu maqsadda u 1917-yil 7-aprelda manifestni e'lon qilgan va shu yo'l bilan saylovlarda boshqaruvda islohotlarni o'tkazmoqchi bo'lgan [4].

Shu bilan birgalikda Rossiya hukumati muammo haqida RSFSR tashqi komissarligining o'rinbosari A.M.Karaxan orqali sovet hukumati rahbari V.I. Lenin oldida quyidagicha hisobot beradi: "Buxoro biz bilan birga emas, kimki biz bilan bo'lmasa u bizga qarshidir, Toshkentdagi bizning vakilimiz Turkkomissiya bir xil fikrda. Biz Buxorodagi amirlikni yo'qotish va yosh buxoroliklar rahbarligida demokratik respublikani tuzishni taklif etamiz"[5]. Sovet hukumatining diqqati amirlik hukumatining yo'qotilishiga qaratilgan edi.

1920-yil 28-avgustda qadimiy Buxoro devorlariga bosqinchi sovet qizil armiyasi yetib keladi. Ular xalq va amirning ko'ngilli armiyasi tomonidaga qarshilikka uchraydi. Turkiston frontining bosh qo'mondoni joyida eski Buxoroni istilo qilolmasligini ko'rdi. Shuning uchun shoshilinch tarzda chekinishadi[6]. SHuning uchun M.V. Frunze front zahirasidan barcha kerakli kuchlarni yuboradi. Kuchli qarshilikka uchragan qizil armiya Buxoroyi sharifni bosib ololmaydi. Shuning uchun ham shaharni bosib olish, bombardimon qilish maqsadida, shuningdek bronepoezdlar ham foydalaniladi[7]. Umuman olganda, bosqinchilarning istilosida qizil armiyani chaqirgan asosiy tashkil etuvchilar Buxoro Kompartiyasi, yosh buxoroliklar partiyasining roli katta edi. Ularning bosqingacha bo'lgan faoliyati bir necha marta o'rgatilgan. Aynan RKP (b) ning yordamida Rossiya o'z maqsadiga erisha olgan.

Garchi mamlakatning sanab o'tilgan bekliliklari bosib olingan bo'lsada poytaxt o'z joyida edi. Uning qiyofasi qizil askarlarga qarshi kurash uchun turtki edi. Sovet hukumati 4 kun davomida Buxoro shahrini bosib olish bilan shug'ullangan. 1920-yil 2-sentyabrda sho'ro askarlarining zarbasi ostida poytaxtdagi oxirgi tayanch – Qadimgi Buxoro qo'rg'oni quladi.

1920-sentyabr oyida Buxoro shahrining bosib olinishi, amir va uning amaldorlari hamda tinch aholi mulklarining talanishi qizil askarlarning asl qiyofasini ko'rsatdi. Bolsheviklarning istilosini millionlab musulmonlarning uysiz va boshpanasiz qoldirgan.

Qizil askarlarning tahdididan qo'rqqan mahalliy aholining katta qismi Sharq, Evropa va hatto Amerikaga qochib ketadi. Boshlanishidan to oxirigacha qizil askarlarning asosiy maqsadi qo'lga kiritilgan hududlarni talon-taroj qilish bo'lgan. Aholining mulki bo'lishiga qaramasdan ming-minglab mayda va yirik shoxli qoramollar tortib olingan [8].

1920-yilning 30-dekabrda boshlab BXSr harbiy komissarligi muddatli harbiy xizmatga 2000 nafar kishini chaqirgan. Bu paytda Buxoroning bolsheviklik hukumati RSFSR armiyasiga tayanardi [9]. Rossiya qizil armiyasining katta qismi Sharqiy Buxorodagi urushga jalb qilingan. Shu bilan birgalikda amir qo'shinining engilishi bekliliklarda partizanlik urushining boshlanishiga olib kelgan. Amir armiyasining bir qismi mahalliy aholi bilan qizil armiyaga qarshi birlashib, qarshilik kurashini boshlagan.

Buxoro shahrining olinishidan ikki kun o'tgandan so'ng, ya'ni 1920-yilning 4-sentyabrda Turkiston frontining bosh qo'mondoni M.V. Frunze quyidagi buyruq chiqaradi:

A) Beklarning amir qo'shinlari uchun kerakli buyumlari, oziq-ovqatlar va boshqa ashyolar saqlangan omborlarini yig'ish va aholiga bermasdan Turkfront g'aznasiga o'tkazish;

B) Topshirilgan qurol-yarog' va qolgan o'ljalarni Turkfrontga tegishli deb hisoblash va ro'yxatga olish.

V) Harbiy rahbarlardan maxsus komissiya tuzish va Buxoro (BuxMIK) vakillari ishtirokida barcha qimmatbaho

buyumlarni hisobga olish va ularni qat'iy himoya qilish. Oltin bilan to'la sandiqlar va qoplarni muhrlash [10]. Keyinchalik bu qimmat narsalar o'nlab, yuzlab vagonlarni tashkil etib ular Rossiyaga yuborilgan. Biroq bu qiymatli narsalarning qaerga yuborilganligi noma'lumligicha qolmoqda. Shunisi ma'lumki, joylarda yig'ilgan tanga va oltinning qandaydir miqdori sovet Rossiyasining Milliy bankiga yuborilgan.

1920-yilning 9-noyabrda Turkfrontning 1-armiyasi G.V.Zinovnevning buyrug'iga binoan Buxoro hududida joylashtirilgan barcha harbiy qismlar Buxoro harbiy guruhining tarkibiga kiradi. Ularning vazifasi Sharqiy Buxoroni amir armiyasidan tozalash edi. Turkiston frontining qo'mondoni G.Y.Sokolnikovning buyrug'iga asosan 1920-yilning 27-noyabrda Hisor harbiy-ekspeditsion otryadi shakllantirilib, u 1920-yilning 17-oktyabrda o'z saflarida 1,5 ming piyodalar va suvoriylarni birlashtirgan. Ular Qarshidan otlar tashigan 22 pulemyot va 2 tog' to'plari bilan Sharqiy Buxoroga yo'naltirildi[11]. Qizil armiyaga amirning o'n minglik qo'shini qarshi turadi. Biroq, ularning hammasi ham qurol-yarog' bilan ta'minlanmagan edi. Vaziyatdan foydalanib, Hisor ekspeditsiyasi 1920-yilning 20-dekabrda Darbandni yana qo'lga kiritib, so'ngra Boysunni egallaydi. Boysun beki garchi shaharning sharqiy tomonini olgan bo'lsa-da, keyinroq u chekinishga majbur bo'ladi. Hisor ekspeditsiyasi katta talofotlarga uchraydi, jumladan Hisor ekspeditsiyasi otryadining qo'mondoni Y.X. Marsov o'ldiriladi.

Besh soatlik og'ir kurashdan so'ng tajovuzkor qizil armiya Shahrisabzni yana qo'lga oladi[12]. Shu yili 24 dekabrda Termiz garnizoni Sherobodni egallaydi. Samarqand otryadi Kitobni bosib oladi. Turkfront o'z saflarini kengaytirishga harakat qiladi va 1921-yil aprelning oxirigacha Hisor ekspeditsiyasi 4360 kishidan iborat edi. Biroq qo'zg'olonchilar tish tirnog'i bilan qurollangan armiyaga qarshilik ko'rsatishadi. O'zbek va tojik xalqlari XX asr vabosi – sovet qizil armiyasiga qarshi birlashishadi va ayovsiz urushni olib borishadi.

1921-yilning 15-fevralida Hisor ekspeditsiyasi guruhining bir qismi Denov, Orgi, Sariosiyo, Sarijo'y, Regarni bosib oladi. Dushanbeni egallash uchun olib borilgan jang ikki kun davom etadi va amir armiyasi shuningdek, bu joyda ham mag'lubiyatga uchraydi. Amir 19-20-fevral kunlarida dushmanlar tomonidan qurshab olingan Dushanbeni tark etadi va 1921-yilning martida boshpana maqsadida Afg'onistonga keladi [13].

Buxoro shahrida qo'zg'olonchilarning safi kengayadi. Amirning qayd etishicha, G'ijduvonda Mulla Abduqahhor boshchiligidagi qizil askarlarga zarba beriladi va G'ijduvon egallanadi. Uning qo'mondonligida Buxorodan 6000 jangchi, Farjonlardan 2000, Vobkentdan 2000, Bahouddindan 2000 jangchi harakatlanadi va kurashishadi. Bir oy davomida bolsheviklardan o'lja sifatida 2000 vintovka, 10 pulemyot, 3 bronevik (harbiy mashina) [14].

Xalq qizil armiyaning talonchiliklari va beboshligiga toqat qilolmasdan kurashga otlangan. Mulla Abdulqahhor dehqonning o'g'li bo'lib aka-ukalari Miton polvon, Naipolvon va Bolta polvonlar bilan qizil askarlarga qarshi kurashib, o'z or-nomusi va dinini himoya qilgan. 1922-yilning oxirida qizil armiyaning taqibiga bardosh berolmay, o'z aka-ukalari bilan kelishgan holda o'z xotini va o'g'lini xavfsiz joyga yuboradi.

Qizil askarlar faqatgina o'z muammolari bilan shug'ullanib xalq yillar davomida to'pagan boyliklarni tortib olishgan. Bahridini Boboning hikoya qilishicha, ularning qishlog'ini to'laligicha vayron qilingan. Insonlar ochlikdan o'la boshlaganda, o'lim har bir uyga tahdid qila boshlaydi. Qizil armiya har qanday yo'l bilan aholini talashga harakat qilardi. G'alla, chorva mollari xalqdan tortib olina boshlaydi.

Oxirgi mulklarini yo'qotmaslik uchun xalq ommaviy tarzda qo'zg'olonchilar guruhiga qo'shila boshlaydi. Qo'zg'olonchilarning katta guruhlarining boshliqlari SHerobodda – Davlatmandbek, Ko'lobda – Ashur To'qsabo, Qizilmozorda – Tog'aysari, Dang'arada – Abulqayyum Parvonachi, Laqayda – Ibragimbek, Darvozda – Eshoni Sulton, Qorateginda – Fuzayl Maxsum, Fayzabadda – G'ayyurbek, Dushanbeda – Rahmon dodxoh, Hisorda – Temurbek bo'lishgan [15].

Shunday qilib, 1921-yilning 21-dekabriga qadar Ko'lob va G'armda amir hukumati yana tiklanadi. 1921-yil sentyabrda Ibrohimbek barcha qo'zg'olonchilar boshliqlarini Sultonobod qishlog'iga chaqirib amirning kelishini e'lon qiladi. Amirning kelguniga qadar Sharqiy Buxoro qizil armiyadan ozod qilinishi lozim edi. Avvalo, Anvar Posho o'z kishilari vositasida O'rta Buxoro qo'zg'olonchilari Turdito'qsabo, Mulla Abduqahhor; G'arbiy Buxorodan Amin va Azimxo'ja, Samarqand viloyatidan Bahrombek; Xorazmdan Junaidxon; Farg'onadan Yormat Mahsum, Islomqul va Parpi bilan aloqa o'rnatadi [16].

Anvar Posho vaziyatni o'rganish maqsadida Sharqiy Buxorodan yoshlarni o'z mablag'lari hisobidan boshqa mamlakatlarga yuboradi. «Oriente Moderno» jurnalida O'rta Osiyo va Kavkaz milliy davlatini tuzmoqchi bo'lgan Anvar Poshoning maqsadlari va niyatlari haqida nashr etilgan. Anvar Posho sho'ro hukumati kirgan jadidlar bilan maslahatlashib barcha qo'zg'olonchilarni birlashtirmoqchi bo'lgan. Anvar Poshoning rejasiga ko'ra Dushanbe garnizoniga hujum, voqeadan so'ng Markaziy Osiyoda barcha qo'zg'olonchilarni kurashga chorlaydigan xabar bo'lishi kerak edi. Shu maqsadda Usmon Xo'jaev bilan aloqa o'rnatib Otaulla Xo'ja, Doniyor bilan Dushanbega hujum qilishni muvofiqlashtirishadi va uni amalga oshirishdi. Sho'ro Buxorosining xalq hukumati, Ali Rizo va Usmon Xo'ja Dushanbega yordam berish uchun Sharqiy Buxorodan u erga 400 militsionerni yuborishadi. Boysunda ularga Doniyorbek tomonidan 200 kishi qo'shiladi [17].

Buxoro hukumatining talablari va xohishlari inobatga olinmagan. Buni biz keyinchalik Buxoro viloyati ijroiya qo'mitasi raisi Nuriddinov, ta'minot bo'limining boshlig'i Baqojon Mavlon Berdievning BXSР Xalq nozirlari SHo'rosining raisi F.Xo'jaevga yozgan maktubidan bilib olamiz.

Xatda quyidagilar qayd etilgan:

20 kun oldin 17-kavaleriya polki hech qanday ruxsatsiz Shirbuddin bog'ini ishg'ol qilgan:

Barcha eshiklarni sindirib, erni buzib, toza xonalarga kirishgan.

Chiroyli uyda hammasini buzgan va sindirgan kishilarni joylashtirishgan.

Qadimiy kerosin lampalar sindirilgan.

Oynalarni sindirishib, mavjud o'ymakor to'rtburchaklarni isinish uchun gulxanga tashlashgan.

Oshxonaning katta va chiroyli binosini yoqishgan, devorlarini musodara qilishgan.

Stol va stullarning qaerga ketganligi ma'lum emas.

Turli uzum ishkamlarini kesib tashlab ulardan o'tin tayyorlashgan.

Bog'dagi yog'och ko'priklar ovqat tayyorlashda o'tin sifatida ishlatilgan.

Bog' atrofidagi devorni buzishgan.

Bog'dagi barcha gullar oyoqosti qilingan.

Mazkur holat bo'yicha 17-kavaleriya armiyasi boshlig'ini sudga tortishni so'raymiz [18].

F.Xo'jaev ularning talabini bajargan yoki bajarmaganligi haqida ma'lumot mavjud emas. Agarda markazda shunday shartlar mavjud bo'lgan bo'lsa viloyatlardagi vaziyatni ko'z oldiga keltirish mumkin. Endi joylarda qizil askarlarni non va tuz bilan emas, o'roq va bolta, o'q va qurol bilan kutib olishardi.

Buxoro kompartiyasi bitta farmon bilan BXSРning Afg'onistonga bo'lgan munosabatini aniqlab oladi. Jumladan, Buxoro kommunistik partiyasi talabi asosida BXSР hukumati Afg'onistonga quyidagi mazmundagi ultimatumni yuborgan:

A) "Bosmachilar"ni oziq-ovqat bilan ta'minlashni to'xtatish;

B) Bosmachilarga qurol-yarog' bermaslik va Afg'onistonga o'tishiga taqiq o'rnatish;

V) Afg'onistonga qochgan barcha kishilar Buxoro sho'ro hukumatining dushmani hisoblanganligi sababli ularni o'z mulki bilan qaytarilish;

G) Sovet dushmanlarining Afg'oniston eriga kirishiga yo'l qo'ymaslik [19].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, qizil armiya qo'shinlari sovet tuzumiga qarshi qurolli qarshilik ko'rsatayotganlarni yengishda barcha vositalarni ishga solgan. Ko'plab inshootlar vayron qilingan, bog'lar va unumdor yerlardagi hosillar payhon qilingan.

ADABIYOTLAR

1. История Узбекской ССР. Том II. –Ташкент: Издательство Академия наук УзССР, 1957. –С. 161.
2. Файзиева Ф.И. Социально-экономическая и культурная жизнь русских поселений в Бухарском Эмирате (1868-1920 гг.). Автореф. дисс... доктора философии (PhD) по историческим наукам. –Бухара 2022. –С.40-41.
3. Амонова Ф.С. Место промышленных предприятий в экономике Бухарского Эмирата (вторая половина XIX века – начало XX века). Автореф. дисс... доктора философии (PhD) по историческим наукам. –Ташкент, 2021. –С.40-41.
4. Материалы к истории таджикского народа в советский период.–Сталинабад: Таджикгосиздат, 1954. –С. 41.
5. РГВА, ф. 110, оп. 3, д. 308, л. 35.
6. РГВА, ф.110, д. 268, оп.1а, лл. 12-13.
7. Фрунзе М.В. на фронтах гражданской войны. Сборник документов. –Москва: Воениздат, 1941. –С. 194.
8. Ўзбекистон миллий архиви, 48-фонд, 1-руйхат, 48-йиғма жилд, 54-варақ.
9. Ўзбекистон миллий архиви, 46-фонд, 1-руйхат, 81-йиғма жилд, 1-варақ.
10. Ўзбекистон миллий архиви, 46-фонд, 1-руйхат, 81-йиғма жилд, 1-варақ.
11. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – С. 336.
12. РГВА, ф. 110, оп. 3, д. 418, лл. 48 – 49.
13. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости.– С. 331.
14. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халкининг хасрати тарихи. –Тошкент: Фан, 1991. –Б. 23-24.
15. Ражабов Қ. Туркистондаги истиклолчилик ҳаракати (1918-1935-йиллар) ўзбек давлатчилиги тарихида // "O'zbekiston tarixi jurnali". 2021. №3. –Б.20 -55.
16. ААПР Тад., ф. 32, оп. 1, д. 311, в. 23.
17. Ражабов Қ. Туркистон кўрбошилари. –Тошкент: Фан, 2022. –Б. 193-200.
18. «Мулоқот» журналы. –Ташкент, 1991. №8. – Б. 67.
19. Ўзбекистон миллий архиви, 48-фонд, 1-руйхат, 79-йиғма жилд, 17-варақ.

UDK: 94(575.1) KBK: 63.3(5U)

Rustam NE'MATOV,
GulDU Tarix kafedrası o'qituvchisi
E-mail: rnematov60@gmail.com

GulPI dotsenti, t.f.f.d(PhD) Q.O.Almanov taqrizi asosida

KHOREZM IN THE EARLY MIDDLE AGES: SOME REFLECTIONS ON THE RULING DYNASTIES AND THEIR ORIGINS

Annotation

In the article, the history, geographical location, dynasties of the Khorezm oasis in the early Middle Ages are covered in chronological order, and information about Khorezm is given in historical annals. In addition, based on the historical evidence in the works of Beruniy and S.P.Tolstov, the author analyzes and makes important conclusions.

Key words: Khorezm oasis, Eftali state, Turkish Khanate, natural and geographical position of the Khorezm oasis, Tang-shu chronicle, Yuezhi people, Bei-shi and Sui-shu chronicles, S. Tolstov, Beruni, African dynasty.

ХОРЕЗМ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ: НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПРАВЯЩИХ ДИНАСТИЯХ И ИХ ПРОИСХОЖДЕНИИ

Аннотация

В статье в хронологическом порядке освещаются история, географическое положение, династии Хорезмского оазиса в раннем средневековье, а сведения о Хорезме приводятся в исторических летописях. Кроме того, на основе исторических свидетельств в трудах Беруни и С.П. Толстова автор анализирует и делает важные выводы.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, государство Эфталы, Турецкое ханство, природно-географическое положение Хорезмского оазиса, летопись «Тан-шу», люди юэцзи, летописи «Бэй-ши» и «Суй-шу», С.Толстов, Беруни, Африканская династия.

ILK O'RTA ASRLARDA XORAZM: BOSHQARVCHI SULOLALAR VA ULARNING KELIB CHIQISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya

Maqolada ilk o'rta asrlarda Xorazm vohasining tarixi, geografik joylashuvi, sulolalar xronologik tartibda yoritiladi hamda tarixiy yilnomalarda Xorazmga oid ma'lumotlar keltirilib o'tiladi. Bundan tashqari Beruniy, S.P.Tolstov asarlaridagi tarixiy dalillar asosida muallif tomonidan tahlil qilinadi va muhim xulosalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, Eftaliylar davlati, Turk xoqonligi, Xorazm vohasining tabiiy-geografik joylashuvi, "Tan-shu" yilnomasi, Yuechi xalqi, "Bey-shi" va "Suy-shu" yilnomalari, S.P. Tolstov, Beruniy, Afrigiylar sulolasi.

Kirish. Ilk o'rta asrlarda Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga tutash o'troq hududlardagi katta-kichik siyosiy uyushmalardan biri bo'lgan Xorazm vohasi bir tomondan mintaqaning boshqa o'troq vohalari bilan deyarli bir xil siyosiy jarayonlarni boshdan kechirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va entomadaniy jarayonlarga sahna bo'lgan hudud sifatida bo'ldi. Turli tillardagi yozma manbalarda o'rin olgan uzuq-yuluq ma'lumotlar tanishib chiqish orqali ilk o'rta asrlar Xorazm vohasi tarixini birmuncha tiklash mumkin. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Xorazm vohasining islomdan birmuncha oldingi davri, aniqrog'i, VI – VIII asrlardagi tarixi haqida ma'lumotlar ko'lamidan undan oldingi davrlarga qaraganda ko'proq bo'lib, bu borada ancha-muncha izlanishlar olib borilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo tarixi o'rganilar ekan, Eftaliylar davlati (450-565) davriga qaraganda Turk xoqonligi (552-744) davri bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgani ko'zga tashlanadi. Turk xoqonligi davriga tegishli yozma ma'lumotlar ko'plab yetib kelgan bo'lib, xoqonlik davri mintaqa tarixiga nisbatan ko'p o'rganilishining ham negizida shu kabi omillar yotadi[1]. Biroq bu masalaga Xorazm vohasi misolida yondashilsa, ham Eftaliylar, ham Turk xoqonligi davrida voha tarixiga tegishli ma'lumotlar mintaqaning boshqa vohalariga nisbatan kam o'rin olgani anglashiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologiyasi analiz va sintez, tadrijiylik, tarixiy-qiyoysi, obyektivlik, davriy-muammoviy va retrospektiv tahlil etishga asoslanadi. Bugungi kunda dunyo fanida tarixiy tadqiqotlar bo'yicha qo'lga kiritilayotgan yutuq va yangiliklardan, ayniqsa, ko'pchilik dunyo olimlari tomonidan qabul qilingan tadqiqot usullari va yondashuvlardan imkon qadar foydalanishga harakat qilindi. Tadqiqot yondashuvlariga asoslangan holda umumjahon tarixiy jarayonlar doirasida Ilk o'rta asrlarda Xorazm vohasi tarixining kontseptual masalalari qarab chiqiladi. Tadqiqot vazifalarining amalga oshirilishi Markaziy Osiyo tarixida mavjud bo'lgan turkiy davlatchilik an'analari va boshqaruv tuzumini tadqiq etishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ilk o'rta asrlarda asosan bugungi Xorazm vohasi va Amudaryoning quyi havzasini o'z ichiga olgan Xorazm O'rta Osiyodagi To'xoriston, Marv, Buxoro, Sug'd (Samarqand, Panch, Kesh, Naxshab, Kushoniya, Ishtixon va b.), Ustrushona, Farg'ona, Choch, Isfijob (Sayram), O'tror kabi voha hukmdorliklari – mulkiklardan biri bo'lib, davlatchilik an'analari – davlat boshqaruvi, hokimiyat tuzilishi, hokimiyat ramzlari, ma'muriy boshqaruvi, ish yuritish, soliq, qo'shin, tanga-pul tizimi va hokazolarga ko'ra ushbu siyosiy uyushmalardan katta farq qilmas edi[2].

Shu bilan birga, Xorazm vohasining birmuncha o'ziga xosliklari ko'zga tashlanib, tabiiy-geografik joylashuviga ko'ra voha Marv, Buxoro, Sug'd, Choch va O'trordan birmuncha uzoqlikda joylashgan bo'lib, ayrim istisnolarni aytmaganda, uning hududi birorta hukmdorlik bilan tutashib ketmagan edi. Ya'ni Xorazm janubi-sharqiy tomondan Qizilqum cho'li orqali Choch, Ustrushona, Karmana, Sug'd va Buxoro hukmdorliklari bilan tutash bo'lsa-da, ularni bir necha yuzlab masofa ajratib turar edi[3]. Boshqa tomondan esa Xorazm vohasining janubi-g'arbiy tomonlari Qoraqum cho'li orqali Marv, Dehiston, Gurgon kabi voha hukmdorliklariga uzoqdan qo'shni edi. Ular orasida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy aloqalar olib borilishi uchun shart-sharoitlar mintaqaning boshqa vohalariga qaraganda ancha qiyinchilik bilan amalga oshirilardi. Xorazm vohasi shimoli-sharqdan Sirdaryo quyi va o'rta oqimlaridagi katta-kichik yarim o'troq vohalar – Kerder, Jand, Yassi (Turkiston), O'tror bilan, shimoli-g'arbdan esa Ustyurt platosi orqali Kaspiy bo'yidagi Mang'ishloq yarim oroli, Emba, Volga-Uralbo'ylari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarga ega edi[4].

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Xorazmdan farqli o'laroq Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga tutash hududlardagi To'xoriston, Sug'd, Ustrushona, Choch, Farg'ona va boshqa voha hukmdorliklarining chegaralari o'zaro bir-biriga yaqin bo'lib, ular orasida yo birorta tog' tizimi, yo bo'lmasa, daryo o'zaro ajratib turuvchi tabiiy chegaralarni tashkil etardi[5]. Ushbu voha hukmdorliklari orasidagi masofa unchalik katta bo'lmay, bu esa ular orasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar ancha mustahkam bo'lishiga sharoit yaratgan.

Shu bilan birga, tabiiy-geografik joylashuviga ko'ra O'rta Osiyoning boshqa vohalaridan uzoq bo'lishiga qaramay, Xorazmning mintaqa markaziy hududlari bilan, ayniqsa, Sug'd bilan o'zaro siyosiy va madaniy aloqalari anchagina qalin bo'lganini ko'rsatadigan dalillar arxeologik materiallar hamda xitoy, arab va fors tillaridagi yozma manbalar asosida o'z tasdig'iga ega. Jumladan, VII – VIII asrlarga tegishli qadimgi xorazmcha yozuvli Xorazm tangalarining bir turida hukmdor ismining sug'diy yozuvda uchrashiga misol bo'la oladi. Shuningdek, "Tan-shu" yilnomasida Xosyun (Xorazm) boshqa bir qator "G'arbiy o'lkalar" (ya'ni O'rta Osiyo) kabi Kan (Samarqand / Sug'd)da bosh boshqaruv markazi bo'lgan "Chjaovu" xonadonining bir tarmog'i tomonidan boshqarilgani aytib o'tiladi[5]. Chjaovu xonadoni bilan bog'liq voqealıklar ilk o'rta asrlarga to'g'ri kelib, o'sha kezlarda Sharqiy Turkistondan O'rta Osiyoning markaziy hududlariga – Samarqand va atroflariga ko'chib kelgan ko'chmanchi negizli elatlar Samarqand, Kesh, Ustrushona, Choch, Farg'ona, Buxoro, Xorazm kabi bir-biriga qarindosh tarmoq sulolalar tomonidan boshqarilgan degan qarashlar bor bo'lib, yilnomada keltirilgan quyidagicha ma'lumotlar bunga turtki beradi;

"[Yuehji xalqi] dastlab Silyan tog'ining shimolidagi Chjaovu shahrida yashar edilar. Tukyue (turk)lardan mag'lubiyatga uchragach, ular birmuncha janubga siljib, Tsunlin (Pomir)ga yaqin joyga borib joylashishdi. Shu yerdan hozirgi joylariga borib o'mashishdi va to'qqizta hukmdorlar sulolasiga bo'linishdi; An (Buxoro), Tsao (Kabudon), Shi (Choch), Mi (Maymurg'), Xe (Kushoniya / Kattaqo'rg'on), Xosyun (Xorazm, Maodi (Bitik), Sho'shi (Kesh). [Ushbu hukmdorliklarning] boshqaruvchilari nasldan-naslga "to'qqiz xonadon / urug'" deb yuritiladi va [hukmdorliklarining] barchasi Chjaovu familiyasi (xonadon nomi)ga ega"[6].

Yilnomada Kan (Samarqand)dagi xonadon ushbu to'qqizta suloladan biri ekanligi ta'kidlanishi bilan birgalikda, ular orasida uning markaziy mavqega ega ekanligiga alohida urg'u beriladi. Xitoycha "Bey-shi" va "Suy-shu" yilnomalarida An (Buxoro), Xe (Kushoniya) va Mi (Maymurg') hukmdorlarining kelib chiqishi Chjaovu

sulolasidan ekanligi va ularning nasli Kan (Samarqand) xonadoniga borib taqalishi haqidagi dalillar ham ushbu ma'lumotlarga mos keladi[6]. Bu esa Chjaovu xonadoni dastlab Samarqandga kelib o'z sulolasini tashkil qilgan va shu yerdan turib, mazkur hukmdorliklarning har birida alohida sulola barpo etilgan bo'lishi mumkinligi borasidagi qarashlarga turtki beradi. Ushbu xonadonga asos solgan ko'chmanchi elatning kelib chiqishi bo'yicha turlicha qarashlar bildirilgan bo'lib, ayrim tadqiqotchilar ularni turkiy xalqlar bilan bog'laydi[7]. Agar biroz quyida ko'rib chiqiladiganidek, Xorazmda Afrig'iylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi IV asrning boshlari ekaniga tayaniladigan bo'lsa, unda Chjaovularning O'rta Osiyoning markaziy hududlariga ko'chgani kabi voqealıklar aynan shu davr yoki undan sal oldinroq yuz bergan bo'lib chiqadi.

Yuqorida qisqacha aytib o'tilganidek, Xorazm vohasi boshqa voha hukmdorliklaridan farqli holda yirik saltanatlarining markaziy boshqaruvi ta'sir doirasidan birmuncha uzoq bo'lgan. Buning tasdig'i sifatida, ayrim istisnolardan tashqari, xoh Eftaliylar davlati (440-565) davrida bo'lsin, xoh Turk xoqonligi (552-744) davrida bo'lsin, Xorazm vohasining ushbu ikkala davlatga xos xususiyatlarni deyarli o'zida aks ettirmaganini keltirish mumkin. Holbuki, bu davrda, ayniqsa, Turk xoqonligi chog'ida xoqonlikka xos qadimgi turkiy unvonlar, tanga-pul tizimi, moddiy madaniyatdagi o'zgarishlar (sopol va metall buyumlar, kamar taqinchoqlari, saroy devoriy rasmlari va b.) O'rta Osiyoning deyarli barcha o'troq vohalarida kuzatilgan bo'lsa, shunga o'xshash holatni Xorazm vohasida kuzatish birmuncha qiyinroq. Masalan, VII – VIII asrlarda Choch, O'tror, Farg'ona, Ustrushona, Sug'd, To'xoriston, Kobuliston kabi voha hukmdorliklarining boshqaruv tizimida "eltabar", "tudun", "tutuq", "cho'r", "tarxon" kabi xoqonlikka xos unvonlar ishlatila boshlab, Choch, Farg'ona, To'xoriston va Kobulistonda turkiy sulolalar boshqaruvi amal qila boshlagan bo'lsa, Xorazm vohasida bu holat deyarli uchramaydi[8]. Shunga o'xshash holat ushbu voha hukmdorliklarning tanga-pul tizimida ham ko'zga tashlanib, aytib o'tilgan har bir hukmdorlikda "tegin", "tudun", "tutuq" kabi unvonlar, xoqonlikka xos sulolaviy belgi – tamg'alar o'rin olgan bo'lsa, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, Xorazm tangalarida bunday holatga deyarli duch kelinmaydi[9].

Xorazm vohasini boshqa vohalardan birmuncha ajratib turadigan bu kabi holatlarning negizida bir qator omillar yotib, birinchidan, voha hududining katta qismi cho'llar bilan o'ralgani, ya'ni tabiiy izolyatsiyaga ega bo'lganligi ("tabiiy ihotalanganligi"), ikkinchi tomondan esa siyosiy markazlardan anchagina uzoq joylashib, yirik saltanatlarining chekka hududi (periferiyasi) sifatida bo'lishi ushbu vohaning mintaqa doirasida yuz bergan jarayonlardan birmuncha chetda qolib ketishiga olib keldi. Bu holat ayniqsa Xorazmning ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jihatdan boshqa o'troq vohalaridan farqlanganligida ko'zga tashlanadi. Boshqa tomondan esa Xorazm vohasi shimoldan – Ustyurt, Quyi Sirdaryo orqali ko'chmanchilar dunyosiga ochiq bo'lib, tog', daryo kabi tabiiy to'siqlardan xoli bo'lishi ushbu vohaga uzluksiz ravishda ko'chmanchilar migratsiyasini bo'lib turishini ta'minlagan. Bu holat miloddan oldingi so'nggi mingyillikda skif-sarmatlar, xunlar, milodiy bir mingyillikda turli xun elatlari, o'g'uz turklarining Xorazm vohasiga ko'plab ko'chishlari misolida o'z tasdig'iga ega.

O'rta Osiyo tarixining islomdan oldingi bosqichlari bilan shug'ullangan tadqiqotchilar orasida Xorazm vohasining ilk o'rta asrlar tarixi bo'yicha bir to'xtamga kelinmagan holatlarga tez-tez duch kelish mumkin. Ayniqsa, bu holat Kushon saltanati (mil. old. I – milodiy III asrlar), Xioniylar (IV – V asrlar), Eftaliylar (V – VI asrlar) va Turk xoqonligi (VI – VIII asrlar) kabi yirik saltanatlarining Xorazm vohasini o'z hududiga qo'shib olganmi yoki aksincha ekanligi

masalasida tarixchi va arxeolog olimlar orasida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh olimlar Xorazm vohasining Kushonlar saltanati va Eftaliylar davlati tarkibiga kirmagan deb qarashlar, ayrim olimlar esa Xioniylar yoki Kidariylarning aynan siyosiy va etnik shakllanishi makoni Xorazm vohasiga to'g'ri kelishini ilgari suradilar. Jumladan, vizantiyalik elchi Zemarx (VI asr) yozib qoldirgan ma'lumotlarga suyangani P.I.Lerx va N.I.Veselovskiy eftalitlarga tub negizi o'rta osiyolik (xorazmlik) elat deb qaradilar. Ularga ko'ra, elchi tilga olgan "Xoalitlar o'lkasi"ni Xorazm bilan tenglashtirib, o'rta asrlardagi Kerder shahrini Kidar davlati bilan bog'lab, shu negizda ularni eftalitlar olib borib taqasa bo'ladi.

Xorazm va uning tevaraklaridagi eski shahar qoldiqlarini o'rgangan S.P.Tolstovga ko'ra, eftalitlar o'rta osiyolik yerli massaget-alan va kelgindi xun elatlari negizida kelib chiqqan. Keyinroq o'z qarashlari qo'shimchalar qilgan Tolstov bu borada "Aytib o'tish kerakki, IV-V asrlarda Amudaryo va Sirdaryo qirg'oqlari xionit-eftalitlarning markazi bo'lib, ular kuchli darajada sharqiy xun-turk elementlari aralashgan qadimgi massaget-alan substrati negizida uyushgan edilar" deb yozdi. S.P.Tolstovga ko'ra, eftalitlar va Xorazm orasida yaqin bog'liqliklar bo'lgan.

Xorazm va uning tevaraklaridagi eski shahar qoldiqlarini o'rgangan S.P.Tolstovga ko'ra, eftalitlar o'rta osiyolik yerli massaget-alan va keyinroq kelgan xun elatlari negizida kelib chiqqan. Keyinroq o'z qarashlariga qo'shimchalar qilgan S.P.Tolstov bu borada «Aytib o'tish kerakki, IV-V asrlarda Amudaryo va Sirdaryo qirg'oqlari xionit-eftalitlarning markazi bo'lib, ular kuchli darajada sharqiy xun-turk elementlari aralashgan qadimgi massaget-alan substrati negizida uyushgan edilar» deb yozadi[10]. S.P.Tolstovga ko'ra, eftalitlar va Xorazm orasida yaqin bog'liqliklar bo'lgan. A.Qurbonov ham ba'zi tadqiqotchilar kabi Xorazm vohasidagi Qanxa-qal'a va Ko'hna Uaz yodgorliklarini Eftaliylar bilan bog'laydi[11].

"So'ngra ular tarix olishda eronliklarga ergashib, Kayxusravning [Xorazm] shohlari deb ataluvchi naslidan bo'lgan har bir [podshoh davrining boshlanishidan] tarix oldilar. Nihoyat Kayxusrav naslidan Afrig' podshohligi boshlandi... Afrig'dan keyin uning o'g'li podshoh bo'ldi. Iskandar tarixining olti yuz o'n oltinchi yilida al-Fir ustiga o'z qasrini qurirdi. Keyin xorazmliklar Afrig' va uning avlodi podshohligidan tarix oldilar".

Ya'ni Iskandar (Aleksandr) yilining 616-yili milodiy 305-yilga to'g'ri kelishi e'tiborga olinadigan bo'lsa, milodiy IV asrning boshlarida Xorazm vohasida yangi sulola – Afrig'iylar sulolasi boshqaruvi boshlanadi. Beruniy qayd etgan ma'lumotga tayangan S.P.Tolstovning fikricha, Afrig' yoki uning o'g'li Bag'ra taxtga milodiy 305-yilda boshqaruv tepasiga kelgan va al-Fir qal'asini qurdirgan. Shu o'rinda al-Fir qal'asi 995-yilda vayron bo'lgani yozma manbalarda tilga olinadi. Qizig'i shundaki, ushbu qal'aning vayron bo'lishi va Afrig'iylar davlatining qulashi bir vaqtda – 995-yilda yuz bergan[12]. Bu holat Xorazm vohasida bo'lib o'tgan taxt talashuvlar bilan bog'liq bo'lsa kerak.

Beruniyning "Osor al-boqiya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asarida qadimgi Old Osiyo, Yunoniston va Eron hukmdorlarining ismlari keltirilishi bilan birga O'rta Osiyodagi islomdan oldingi hukmdor sulolalar tomonidan qo'llanilgan unvonlar keltirib o'tiladi. Shu bilan birga,

Beruniy o'z yaxshi bilan Xorazm hukmdorlari tarixi, ayniqsa, Afrig'iylar sulolasidan bo'lmish xorazmshohlar sulolasining ismlarini boshqalariga qaraganda birmuncha to'liqroq holda quyidagicha keltiradi:

"Payg'ambar alayhissalom kelgan vaqtda, Xorazm shohlaridan Arsamuh ibn Buzgor ibn Xomgariy (Xongiri) ibn Shovush Sixr ibn Azkajvor ibn Askajmuk ibn Saxxasak ibn Bag'ra ibn Afrig' podshoh edi... Qutayba ibn Muslim Xorazmni ikkinchi marta fath qilgach, xorazmliklarga Askajmuk ibn Azkajvor ibn Sabri Sixr ibn Arsamuxni podshoh qildi va uni podshohlikka ko'tardi. Xisravlar nasli qo'ldan viloyat ketib, ularda faqat shohlik nomi qoldi, chunki shohlik ularga merosdek edi. Tarix, musulmonlar rasmiga muvofiq, hijriy [yilga] ko'chirildi"[13].

Kezi kelganda shuni aytib o'tish kerakki, "Osor ul-boqiya"dan foydalangan izlanuvchilarning har biri Beruniy keltirgan Xorazm boshqaruvchilarining ismini turlicha ko'rinishda berayotganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Beruniy asarlarining ruscha va o'zbekcha nashrlarida Afrig'iylar sulolasi vakillari turlicha berilgani, ushbu nashrlardan foydalangan tadqiqotchilar ham ularni birmuncha farqli berilayotganliklariga duch kelinadi. Masalan, ayrim tadqiqotlarda Askajvor – Askajvar – Askajavar, Shovush – Tovush, Sabri – Sabriy, Turkasbosa – Turkasbasa va b[14]. Tadqiqotlardagi bu kabi farqliliklar keyingi ilmiy izlanishlarda yangilash qarashlarni keltirib chiqarishini ko'zda tutgan holda quyida Beruniy qayd etgan Xorazm boshqaruvchilarining ismlarini dunyo ilmiy jamoatchiligida qabul qilingan transkripsiyasini keltirishni lozim topdik:

1. 'frġ - Āfrīġ. 2. bġrh - Baġra. 3. skksk - Saġassak. 4. 'skjmwk [I] - Askajamūk. 5. 'zk'jw'r [I] - Azkājavar. 6. skr [I] - Saġr. 7. s'wšš - Sāvuš. 8. k'mkry G' k'nkry - Kāmgrī (Kāngrī G' Kāhāngrī). 9. bwzk'r - Būzkār. 10. rtmwġ - Artamūk. 11. skr - Saġr [II]. 12. sbry - Sabrī. 13. 'zk'jw'r [II] - Azkājavar. 14. 'skjmwk [II] - Askajamūk. 15. š'wšfr - Šāvušfar[n]. 16. trksb'th - Turkasbāta (Turkasbāsa). 17. 'Abdallāh. 18. Maṣšūr. 19. 'Erāq. 20. Muḥammad. 21. Aḥmad. 22. Abū 'Abdallāh Muḥammad (vaf. 995)[15].

Beruniyning yozishicha, Afrig'iylar sulolasida jami 22 ta podshoh o'tgan bo'lib, ular milodiy 305-yildan 995-yilgacha hukmronlik qilishgan. Shuningdek, deyarli 160 yil davomida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan bugungacha olib borilgan arxeologik qazishlar natijasida vohadan Xorazm hukmdorlarining ko'plab tangalari topilgan va ulardagi nomlar Beruniy keltirib o'tgan Xorazm hukmdorlari ismlariga unchalik ham mos kelavermaydi. Masalan, Xorazmshoh-Afrig'iylar tomonidan chiqarilgan tangalarda quyidagicha hukmdor ismlari aniqlangan: Tutuxas, Vir, Siyavspars, Bravik, Shram, Kanik, Savshafan va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Ilk o'rta asrlarda Xorazm vohasini davlatchiligini tahlil qilish Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixi, shu jumladan, mazkur mintaqaning davlatchilik an'analari, sulolalar tarixi haqida muayyan xulosalar qilish imkonini beradi. Avvalo, shuni ta'kidlash joizki, Xorazm vohasini davlat tuzumi Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarda mavjud bo'lgan davlat uyushmalarining davlatchilik an'analari asosida shakllanishi barobarida, ularni yanada boyitdi va mintaqadagi keyingi siyosiy uyushmalar uchun tamal toshi bo'lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Тишин В.В. Историография социальной истории Тюркского каганата VI–VIII вв. Специальность 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2015. – С. 4-6, 12-17.
2. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. Leiden – Boston, Brill, 2003. – P. 12-14; Бобоёров Ф. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 18-40.

3. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги даврида Хоразм // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. – Тошкент-Урганч, 2019. – Б. 48-50.
4. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. — VIII в. н.э. – М.: «Восточная литература». 1999. – С. 14-25.
5. Смирнова О.И. Очерки по истории Согда. – М.: Наука, 1970. – С. 24-27.
6. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. М.- Л., 1950-1953. Том II. – С. 310.
7. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М., 1972. – С. 77; Смирнова О.И. Очерки по истории Согда. – С. 24-35.
8. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. – Тошкент, 2018. – Б. 165-169.
9. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – М., 1972; Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // Вестник древней истории, 1938. - № 4 (5). – С. 120-145.
10. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л., 1948. – С. 216, 278.
11. Kurbanov A. The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free Univer. Berlin, 2010. – P. 52.
12. Толстов С.П. По следам древне Хорезмской цивилизации. – С. 86.
13. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 71.
14. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – С. 81.
15. Nematov R.A., & Almanov's Q.O. (2022). The role of historical sources in the study of the history of the turkish empire. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 2(10), 25-31.
16. Obid N., Ulugbek M., Sharof M., & Rustam N. (2022). Some considerations of the country lifestyle during the period of public collectivization. International Journal of Intellectual Cultural Heritage, 2(1), 86-94.

UDK:930

Oybek OSTONOV,
Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti, tarix fanlar nomzodi
E-mail:ostonovo@rambler.ru

Tarix fanlari doktori, professor N.Musayev taqrizi asosida

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA HUNARMANDCHILIK MEHNATINING RIVOJLANTIRILISHI

Аннотация

Mustaqillik yillarida an'anaviy hunarmandchilikka munosabat tubdan o'zgardi va natijada xalq amaliy san'atining rivoji yangicha mazmun kasb etdi. Respublikamizda hunarmand ustalariga e'tibor har qachongidan ham kuchaydi. Moddiy merosimizni asrab-avaylash, hunarmandlarga g'amxo'rlik davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Milliy madaniyatni saqlab qolish niyatida hunarmandchilik ishlab chiqarishida an'anaviylikni qayta tiklash va saqlab qolish muhim masalaga aylandi. Ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijasida an'anaviy hunarmandchilik taraqqiyotida ijobiy o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratildi. Maqolada mustaqillik yillari hunarmandchilik va kasanachilikka qaratilgan e'tibor tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Milliy hunarmandchilik, to'qimachilik, badiiy hunarmandchilik, amaliy san'at, aholi bandligi, daromad.

РЕМЕСЛА В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ РАЗВИТИЕ ТРУДА

Аннотация

В годы независимости коренным образом изменилось отношение к традиционным ремеслам, в результате чего развитие народного творчества приобрело новый смысл. В нашей республике как никогда возросло внимание к мастерам. Сохранение нашего материального наследия, забота о ремесленниках поднялась на уровень государственной политики. В целях сохранения национальной культуры важным вопросом стало восстановление и сохранение традиционализма в ремесленном производстве. В результате принятых мер особое внимание уделялось положительным изменениям в развитии традиционных ремесел. В статье рассматривается ориентация на ремесла и домашнее хозяйство в годы независимости.

Ключевые слова: Народные промыслы, текстиль, декоративно-прикладное искусство, прикладное искусство, занятость населения, доходы.

HANDICRAFTS IN UZBEKISTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE DEVELOPMENT OF LABOR

Annotation

In the years of independence, the attitude to traditional handicrafts changed radically, and as a result, the development of folk art acquired a new meaning. In our republic, attention to craftsmen has increased more than ever. Preservation of our material heritage, caring for artisans has risen to the level of state policy. With the intention of preserving national culture, it has become an important issue to restore and preserve traditionalism in craft production. As a result of the measures taken, special attention was paid to positive changes in the development of traditional crafts. The article examines the focus on handicrafts and homemaking during the years of independence.

Key words: National crafts, textiles, arts and crafts, applied arts, population employment, income.

Kirish. Milliy hunarmandchilik turlariga ustuvor ahamiyat berilishi, mustaqillikka erishilganidan keyin jamiyatda etnomadaniy qadriyatlar, jumladan o'tgan asrlarda qo'lga kiritilgan badiiy tajribalarga murojaat qilish holatining kuchayishi to'g'risidagi xulosalarini tasdiqladi. Bu esa o'z navbatida, hunarmandchilik rivojiga yangicha yondashuv va sohaning yanada taraqqiy etishi uchun keng imkoniyatlar yaratib berishni taqozo etardi. Zamonaviy jamiyatni barpo qilish borasida to'plangan dastlabki tajribalar milliy madaniy merosni asrab-avaylash nihoyatda muhim masala ekanligini ko'rsatmoqda. Bu borada yoshlar ma'naviyati va milliy madaniyat ustuvor ahamiyat kasb etadi. Davlatimiz rahbari tomonidan alohida qayd etilganidek: "Biz haqiqatni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz kerak, mamlakatimizda madaniyat va san'at taraqqiy etmasa, jamiyat rivojlanmaydi. Xalqimizning rivojlanish darajasi, avvalo, milliy madaniyatimizga qarab baholanadi. Shu ma'noda, madaniyat - bu xalqimiz, jamiyatimiz qiyofasidir. Biz O'zbekistonning yangi qiyofasini yaratishga kirishgan ekanmiz, buni, avvalo, milliy madaniyatimizni rivojlantirishimizdan boshlashimiz lozim"[1]. Bugungi kunda respublikaning ma'naviy va moddiy madaniyatida an'anaviy hunarmandchilik muhim rol

o'ynayotgan jahonning sanoqli mamlakatlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Metodlar. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, unda mustaqillik yillarida O'zbekistonda kashtachilik va uy mehnatining rivojlantirilishi borasida olib borilayotgan islohotlar yoritilgan.

Tadqiqot natijalari. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sanoatlashgan milliy hunarmandchilik sohasini rivojlantirish va uni yanada takomillashtirish maqsadida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Milliy madaniyatni saqlab qolish va rivojlantirish, hunarmandchilik sohasidagi ishlab chiqarish va an'anaviylikni tiklash tabiiy jarayonga aylandi. Shuningdek, bozor munosabatlariga o'tilishi jarayonida bu sohada korxona va ishlab chiqarish jamoalarining tutadigan o'rni muhim masalaga aylandi. Ya'ni, bozor munosabatlariga o'tishning muhim sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni, ya'ni mulkchilikning turli shakllarini yuzaga keltirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1997-yil 31-martdagi 1741-sonli «Xalq badiiy hunarmandchiliklari va amaliy san'atini yanada

rivojlanirishni Davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni xuddi shu xol bilan bog'liq chiqarilgan bo'lib, respublikada yashovchi barcha xalqlarda badiiy hunarmandchilik va amaliy san'atga bo'lgan qiziqishini oshirdi. Bu borada Yoshlarni milliy hunarmandchilik va amaliy san'at namunalari bilan yaqindan tanishtirish, ularda ushbu san'at turlariga nisbatan qiziqish uyg'otish, xalq ustalarining mehnatlarini munosib rag'batlantirish va hunarmandchiligidimizni yanada rivojlantirish maqsadida respublika "Hunarmand" uyushmasi tashkil qilingan edi. Mazkur uyushma dastlab "Musavvir" ilmiy-ishlab chiqarish markazi tarkibida faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2008-yil 5-mayda nodavlat notijorat respublika tashkiloti sifatida qayta ro'yxatdan o'tkazildi. Bugungi kunda uyushma a'zolari soni 40 ming nafardan ziyod bo'lib[2], uning 13 ta boshqarma va 159 ta bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda. Har yili respublika miqyosida hunarmandchilik sohalari bo'yicha ko'plab ko'rgazma, festival va ko'rik-tanlovlar o'tkazilmoqda.

O'zining tezkorligi bilan ajralib turadigan XXI asrda dunyoning innovatsion konturini ishlab chiqish, ma'naviy va moddiy jihatdan yuqori talablarga javob beradigan rivojlanishga erishish ko'p jihatdan zamonaviy bilimlarga ega dizaynerlarining malakasiga bog'liq[3]. Xususan, bizning hunarmandlarimiz ham ayni davrda mavjud an'analarni davom ettirish bilan bir qatorda, sohaga yangi yo'nalishlarni olib kirishga harakat qilishmoqda.

O'zbekiston iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish tashkilotlari xodimlari kasaba uyushmasi markaziy kengashi bilan imzolangan tarmoq kelishuviga asosan "Hunarmand" uyushmasi a'zolari, ayniqsa, uning faxriy a'zolari hamda kekxa hunarmandlarga muntazam ravishda moddiy va ma'naviy ko'mak ko'rsatib kelinmoqda. Milliy hunarmandchilikni rivojlantirish, yoshlarni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash maqsadida tuman va shaharlar hokimliklari hamda mahalla fuqarolar yig'inlari bilan hamkorlikda mahallalar qoshida, shuningdek, tajribali hunarmandlarning ustaxonalarida tashkil etilgan 800 dan ziyod "Usta-shogird" maktablarida 4 ming nafar yoshlar turli hunar sirlarini o'rganishmoqda.

Milliy madaniyatni saqlab qolish niyatida hunarmandchilik ishlab chiqarishida an'anaviylikni qayta tiklash va saqlab qolish muhim masalaga aylandi. Ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijasida mustaqillik yillarida Zarafshon vohasida an'anaviy hunarmandchilik taraqqiyotida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. 1994-yil 7-15-oktabr kunlari Pokiston davlatining Islomobod shahrida o'tkazilgan "Ustalar ish ustida" deb nomlangan I Xalqaro hunarmandchilik festivalida buxorolik mohir ustalardan zardo'z B.Jumayev, miniatyurachi N.Nigmatov, kandakor Sh.Kamolov, musiqa cholg'ulari yasovchi usta K.Muqimov, hattot G'.Razzoqov, G'ijduvon kulolchilik maktabi vakili A.Narzullayev, yog'och o'ymakori A.Qodirov, to'quvchi Q.Jumayev o'zlari yaratgan hunarmandchilik mahsulotlari bilan muvaffaqiyatli ishtirok etib[4], bu borada an'analardavomligini yaqqol namoyish etishdi.

Hunarmandlarning ijtimoiy mavqei oshib borishi, milliy qadriyatlarni asrash, an'anaviy hunarmandchilikning unutilayotgan sohalarni tiklash va targ'ib qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shu maqsadda respublika "Hunarmand"

uyushmasi tuzilib, viloyatlarda uning hududiy bo'limlari tashkil qilindi. Milliy hunarmandchilikning huquqiy asoslari mustahkamlandi. Barcha viloyatlarda hunarmandchilik markazlari faoliyatini yo'lga qo'yishga e'tibor qaratilib, to'quvchilik, kashtado'zlik, gilamchilik, zardo'zlik, kandakorlik, zargarlik, yog'ochga ishlov berish, kulolchilik va boshqa hunar turlarini qayta tiklash maqsadida hunarmand va korxonalar faoliyatini davlat tomonidan rag'batlantirish tizimi joriy qilindi.

Mamlakatimizda milliy qadriyatlarni qayta tiklash va rivojlantirish, jumladan, hunarmandlarning o'z sohasi bo'yicha shakllangan an'analarni o'sib kelayotgan yosh avlod vakillariga yetkazish, ularni ajdodlar merosiga sadoqat ruhida tarbiyalash borasida olib borayotgan sa'y-harakatlari alohida e'tiborga loyiq. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlarning oliy maqsadi ham ana shu an'analarni, milliy qadriyatlarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash va yanada rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishdan iborat.

Hunarmandchilik sohasi – yangi ish o'rinlarini tashkil qilish, yoshlarni foydali mehnatga jalb etish, turizmni rivojlantirish borasida ham katta imkoniyatlar manbai hisoblanadi. Shu bois yurtimizning barcha hududlarida ushbu sohani rivojlantirishga qaratilgan manzilli dasturlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2018-yili respublikamizda hunarmandchilikni rivojlantirishga yo'naltirilgan qariyb 7,5 mingta loyihani hayotga joriy etish orqali 40 mingdan ziyod yangi ish o'rni yaratildi. Shuningdek, mamlakatimiz bo'yicha tashkil etilgan 5 mingdan ziyod "Usta-shogird" maktablarida 23 mingdan ortiq yoshlar kasbiy mahorat sirlarini o'rgandilar.

Mustaqillik yillarida olib borilgan islohotlar hunarmandchilik har qanday murakkab davrlarda ham zavol topmaydigan umrboqiy soha ekanligi, uning davlat va jamiyat hayotidan chuqur o'rin egallagan nihoyatda muhim soha ekanligini yana bir bor isbotladi. Ko'pchilik yoshlarimiz bugungi kunda aynan hunarmandchilik sohalarida o'zlarining iste'dod va imkoniyatlarini namoyon etib, hayotda sezilarli yutuqlarga erishayotgani va jamiyatda o'rnini topayotgani ham shundan dalolat beradi. Shu bois ham hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy hunarmandchilik negizida yoshlarni qo'shimcha kasbga tayyorlash va milliy hunarmandchilik an'analarni qayta tiklash hamda ularning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash masalasiga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor qaratilmoqda.

Xulosalar. Ayni paytda O'zbekiston aholisining bandligi va daromadlari barqaror o'sishini ta'minlashga doir vazifalarni hal qilishda hunarmandchilikning turli shakllarini keng rivojlantirish, jumladan uning yirik sanoat korxonalarini bilan kooperatsiyani kengaytirishga ustuvor darajada axamiyat qaratildi. Hozirgi paytda hunarmandchilik sir-asrorlarini yoshlarga o'rgatish uchun usta-shogird an'analarni kengroq joriy etish va sohaning istiqbolli yo'nalishlari taraqqiyotini jadallashtirish maqsadida hunarmandchilik klasterlarini shakllantirish masalasi ham dolzarb bo'lib turibdi. Shu yo'l bilan aholining keng qatlamini ish bilan band etish, hunarmandlarni arzon xomashyo bilan ta'minlash, mahsulotni sotish bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik tuzilmasini vujudga keltirish hamda hunarmandchilik ishlab chiqarishini texnologik jihatdan modernizatsiyalash va innovatsion jarayonlarni jadallashtirishga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2017-йил 25-декабр куни маданият ва санъат соҳасидаги долзарб масалалар муҳокамасига бағишланган йиғилишдаги нутқи. // <https://uzlidep.uz/>.
2. <https://handicraftman.uz/?lang=uz-kr>.
3. Галиева А. Дизайнерское проектирование как эстетический потенциал творчества современности. // "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal. –Kokand. (2) I/2020. –С.70.
4. ЎзР МДА. М-7 фонд, 2- ёзув, 109- иш, 64-варак.
5. Мирзиёев Ш. Халқ заковати ва қадриятларининг гултожи. // Ўзбекистон ҳунармандчилиги дурдоналари. – Тошкент, "Ўзбекистон", 2019. –Б.5.